

समानी मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परु

स्थापनावर्षः १८६०

वर्षः १२

सप्टेम्बरः २०१७

अंकः ३

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेदाशी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

परु ❖ सप्टेम्बर, २०१७

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

કવિતા : આષાઢી સંગીત, નલિન રાવળ 6 રચના-, રાધેશ્યામ શર્મા 9 દીવાલને, કિસન સોસા 9 ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે, યજ્ઞેશ દવે 10 મા, રમણીક સોમેશ્વર 17 આખા નભને, બારીન મહેતા 19 એક વાદળે..., ભાવેશ ભટ્ટ 19 ચાર ગઝલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 21

વાર્તા : સત્યનારાયણની કથા, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 22

નિબંધ : ચોકઠું, કિશોર વ્યાસ 33

વિદેશી સાહિત્ય : બે કાવ્યો : મિરોસ્લાફ હોલુબ : અનુવાદ : હરીશ મીનાશ્રુ 36 વર્જિનિયા વુલ્ફ (૧૮૮૨-૧૯૪૧), અનુવાદ : સુરેશ શુક્લ 38

આસ્વાદ : અખાનું ઇપ્પાશાસ્ત્ર કવિશ્રી ધીરુ પરીખ પાસે, રાધેશ્યામ શર્મા 44

અભ્યાસ : અંકીય માનવિકી (ડિજિટલ હુમેનિટીઝ) : એક પરિચય, હર્ષવદન ત્રિવેદી 48 ભજનસાહિત્યનો ઇતિહાસ, નરોત્તમ પલાણ 55 કલાકારની સંસ્કારયાત્રા, જયકર છો. જોશી 60

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : અરૂઢ શૈલીના કાવ્યાસ્વાદો : મણિલાલ હ. પટેલ 66 ભૂકંપમાં પ્રગટતી માનવીય સંવેદનાની ગુજરાતી નવલિકાઓ, સંજય મકવાણા 68

પ્રકીર્ણ : અનુવાદ : ગૌણત્વની સભાનતા, અરુણા જાડેજા 73

પુનરપિ : માસ્તર નંદનપ્રસાદ, નિરંજન ભગત 81

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 85

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 88

પત્રસેતુ : નરોત્તમ પલાણ 89

આ અંકના લેખકો : 90

આવરણ ચિત્ર : ગંગાદેવી

કવિતા

આષાઢી સંગીત | નલિન રાવળ

૧. આષાઢી સંગીત

ધરતી પર
અભ્ર અભ્રથી
પર્ણ પર્ણથી
પુષ્પ પુષ્પથી અવિરત વરસે
આષાઢી સંગીત.

૨. ચોમેર

રાત્રિનો
સ્નિગ્ધ અંધાર
પ્રસરે સ્થલે સ્થલે
આભથી વરસે
સ્નેહની શતધાર.

૩. મેઘધનુ

મેઘાચ્છન આકાશમાં અંકાયેલા
મેઘધનુનો એક છેડો મારી છત પર
અન્ય છેડો તારી છત પર
સપ્તરંગી સ્વપ્નાંઓની ઝાકઝમાળ
નીચે
વિસ્તરેલા શહેરનો કોલાહલ
મને સ્પર્શે
ત્યાં જ
એક પંખી છત ઉપર મધુર
ટહુકો પાથરી
દિગંત પાર ઊડી ગયું.

૪. વરસે

આજ
આષાઢના પ્રથમ દિવસે
આકાશથી
વરસે જેવી
વરસાદની શીતલ ધાર
તેવી
વરસે કવિતાની તેજલ ધાર.

૫. જળનું ટીપું

પહાડ ઉપર
પડતી વર્ષાનું ટીપું
સરતું
સરતું
પડ્યું નદીનાં જળમાં
ત્યાંથી
સરતું
સરતું
ઘોર ધૂઘવતા દરિયાની
છોળ બનીને છલક્યું.

૬. કવિતા

સ્નેહભરી
લયલીન
કવિતા
અંતઃસ્રોતા.

૭. સૌરભ

મયૂર ટહુકારે
પવનહિલોળે ઝૂલતા
પારિજાતનાં ફૂલ પ્રસરાવે
પથ્વીપટે સૌરભ
લયટહુકારે

શબ્દહિલોળે જૂલતી કવિતા
પ્રસરાવે હૃદય હૃદય સૌરભ.

૮. દરિયો

આકાશનો દરિયો
ઊછળતો
ધરતી ઉપર પથરાય
ચાંદનીનાં ધસમસ્યાં મોજાં
ચોમેર શાં છલકાય ?!
વહેતી હવાની સંગ
કાવ્યની કમનીય નૌકા લઈ
હું નીકળી પડું
ચારે દિશાની પાર.

૯. મન મોર હુઆ મતવાલા

મારાં સ્મરણોને ભીંજવતો
વરસાદની શીતલ ધારા સમો
સુરૈયાનો સંમોહક કંઠસ્વર
ચોમેર
વરસી રહ્યો છે.

૧૦. ગૌરી વ્રત

નદીતીરની વનરાઈમાં
ફરે મોરના ટહુકા
ઊડે
આભમાં પંખીઓની હાર;
ઝરમર ઝરતી વર્ષા
ઝીલી આંખમાં
લઈ હાથમાં પૂજાપાનો થાળ
હળવી ચાલે જતી કન્યાના
કંઠ મહીથી ઝરમર ઝરે
ગીતના ફોરાં.

રચના- | રાધેશ્યામ શર્મા

-ને	ક્ષેત્રણ
ખર્ચના	એની
પરચા	કોને
દેખાડશે	ખબર
ચિત્ર	રબ્બરથી
શિલ્પ	કશું
કાવ્યના	ભૂંસી
ક્ષેત્રમાં	નહીં
કયું	શકાય.
હળ	
ફેરવશે	

દીવાલને | કિસન સોસા

દીવાલને જોતા રહો, દીવાલ બોલે પણ ખરી !
બારી સમું અંદર કશું અંદર એ ખોલે પણ ખરી !
એક પગ ઉપર ઊભા રહો, તાકી રહો દિગન્તને;
કો' ચાંચ આવે ક્યાંકથી, પથ્થરને ઠોલે પણ ખરી !
જનમોજનમના જાગરણને બોજ બોઝિલ પાંપણો,
હળવીક ફૂંકે એ ચઢી ઝાંકાએ, ઝોલે પણ ખરી !
રસની ફૂહારે ભીંજવી નાખે સકળ સુકકો સમય,
ચિત્રિત વેલી સૂરસ્પર્શે સિક્ત ઝોલે પણ ખરી !
આ હાટમાં છે ક્યાંક એ સાચા તરાજુની દુકાન;
તારી ચિરંતન વેદના મોતીએ તોલે પણ ખરી !
જે ગોપવી રાખ્યા કરે ખુલ્લા એ ઘરના ભેદને,
દીવાલને જોતા રહો, દીવાલ બોલે પણ ખરી !

ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે | યજ્ઞેશ દવે

‘ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે, વેઠની રે,
એ તો છે શામળિયા શેઠની રે
કેમ નાખી દેવાય ?’
ગાંસડી શામળિયા શેઠની હોત તો તો સમજ્યા
આ ગાંસડી તો ચડાવી ગયો છે કોઈ શઠ
હવે વેઠાતી નથી આ વેઠ
તો હવે કેમ પહોંચવું ઠેઠ.

કરી નીચી મૂંડી
લઈને ફરું છું તારી હૂંડી
ભરબજારે હાથ ઝાલતું નથી કોઈ.
ગાંસડી પર ગાંસડી ચડાવી જાય છે, કોઈ
ગો-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ રાજા થઈને,
ક્યારેક જમીનદાર, કારખાનેદાર લેણદાર થઈને;
ક્યારેક રાષ્ટ્રઉદ્ધારક થઈને
ક્યારેક પક્ષ થઈને
તો
ક્યારેક સ્વયં રાષ્ટ્ર બનીને.
પકડાવી દે છે કોઈને કોઈ ધજા
હવે કરો મજા.

ધજા તો ફડફડે ઊંચે
હું ફડફડું નીચે.

રા...રા...રાસ્પુતિન
લવર ઓફ ધ રશિયન ક્વિન,
રાસ્પુતિન હોય કે પુતિન
ઓસામા હોય કે ઓબામા
બધા સરખા.
એક ઠોકી દે ભોંયમાં
કે
વાઢી નાખે માથાં
તો બીજો
ધોળે દિ’એ દેખાડી દે તારા.
દો પાટન કે બીચમેં સાબૂત ન બચા કોઈ.
હવે તો બેય ક્યાં ?
હવે તો એક જ

‘શૂન શિખર પર વાજાં વાગે’
નંઈ
શૂન શિખર પર ભવાયાના ભૂંગળ વાગે
જાઝ વાગે
સટ્ટાક સટ્ટાક ચાબુક વાગે
ગોળી વાગે
ગોળા વાગે

આમાં ક્યાંથી
‘વાગે ભડાકા ભારી રે ભજનના’ ?
ભડાકા ને ભડકા
સરહદે હવે ભડાકા નંઈ
સરહદ તો હવે મૂંગી ગૂંગી
હવે તો નિરાંતે
તડકે મારતા હો તડાકા
ને થાય ભડાકા
‘એલા સ્ટેટસન
તારા વાડામાં વાવેલા મડદાને ફણગા ફૂટ્યા કે નંઈ ?
‘અરે ભોં ભીતર મબલખ મબલખ પાક ઊતર્યો છે - ડીસાના બટેટા જેવો.
બાબિયાર, ઓશવિચ, બેલસેન, કમ્બોડિયા, રવાન્ડામાં.
ગુલફામ ગુલ ખીલે છે ગુલાગમાં.
અડધા યુરોપનું ધણ વાળી લીધું
એક લોઠકાએ
તો બીજાએ
વસૂકેલું એ ધણ ફરી ચરવા મૂક્યું.
લઈ આવો ગુંડા
વાળી લો વંડા
ને
ખોડી દો ગુંડા.
બદલાય છે ધજા
નથી બદલાતી પ્રજા.
ગાડનારાએ તો ગુંડા ગાડી રાખ્યા છે
ચંદ્રની ઊભડખાબડ જમીન પર
પૃથ્વી ચંદ્રના મંગળફેરા નંઈ
હવેનો ફેરો મંગળનો
વારાફરતી વારો

આ સાલ્લાંવને કોક તો વારો.
 ક્યાં જાવું હવે
 એ – એ દેખાયું વહાણ
 એ તો મારા નોહાનું વહાણ
 મારા મુસાનું વહાણ
 મારા ઈસાનું વહાણ
 તોય એક કીડીને બેસવાની તાણ ?
 આદમની જાત-કજાત ઈ'તો
 ધોડીને ચડી ગઈ વાણમાં
 પૂગી ન હઈકા ન કોડો ન કોડી, ન કીડી ન કુંજર
 ન નોળિયો ન નાગ
 ન બબુન ન બકરી
 અરે ! સિંહ જેવો સિંહ રઈ'ગ્યો ચડવામાં.
 ‘ચીંટી કે પગ નેવર બાજે વો ભી સાહબ સુનતા હૈ ?’
 સાહબ સુનતા હૈ ક્યા ?
 સુનતા ભી હૈ ?
 સબૂર ! કોની છે આ રાડારોળ No Noise
 ‘બિગ બ્રધર ઈઝ વોચિંગ યુ’
 ડુ યુ અન્ડરસ્ટેન્ડ
 ‘બિગ બ્રધર ઈઝ વોચિંગ યુ’
 સીમ ખેતરે
 ગોંદરે પાદરે
 બિગ બ્રધર ઈઝ વોચિંગ યુ.
 થિયેટર આર્કેડ પ્લાઝામાં
 ટ્રેનમાં કે પ્લેનમાં
 બિગ બ્રધર ઈઝ વોચિંગ યુ.
 દવાખાનાં દીવાનખાનાં
 કતલખાનાં કૂટણખાનાંમાં
 Big brother is watching you.
 દયા કરો દાન કરો કે દમન કરો
 અમન કરો કે ચમન કરો
 Big brother is watching you.
 નિદ્રામાં તંદ્રામાં
 કલ્પનામાં સપનામાં
 Big brother is watching you.
 રોઝરી ફેરવો તસવી ફેરવો કે માળા

ગાડી ફેરવો કે બાળા

Big brother is watching you.
 એને નથી કશું સેકેડ કે નેકેડ
 એ તો જોયા કરે છે તમને - ‘ઓલ્ડ મેન રિવર’ - મિસિસિપિની જેમ
 ભલે ને જુવે - મડાના ભો શો ?
 ભલે
 આંખે પળિયા ઝળઝળિયા
 બાંધી બચકી આ ભર્યા ઉચાળા
 ‘બાંધ ગઠરિયાં મેં તો ચલી.’
 અંઈથી તંઈ
 તંઈથી ફરી અંઈ
 જેરુસલેમથી જર્મનીથી
 એલેપ્પોથી
 તંઈથી અંઈ
 હવે અંઈથી કંઈ ?
 હતું જે મજિયારું
 બન્યું તે કજિયારું
 અમારે તો બાપ મંગાળેય મશ ન વળી
 ક્યાં જંઈ
 કોની પાહે જંઈ
 ગરીબ-ગુરબાના ખોરડે રંગે ચંગે ઊતરતી
 મા અંબે
 સોનેમઢ્યા આરાસુરના આરસમાં સમાઈ ગઈ
 લથડતો લથડતો ગોલગોથાની ટેકરીએ કુસે ચડ્યો’તો
 એ તો અધધ ઊંચા દેવળની ટોચે ચડી ગ્યો.
 કૂકરીથી રમે છે રમનારા
 ‘કાળી તારી ધોળી મારી’
 ‘તેં કેટલી મારી ?’
 ‘તારી ઈ મારી’
 ‘પણ ઈ તો મેં મારી’
 ‘ભલે તો’ય ઈ તો મારી’
 કોઈ કૂકરી ગાંડી થાય છે ધસમસતી ધસે છે એકલી
 હડકેટે ચડે તેના મારતી ધમરોળતી
 ‘ખમ્મા ખમ્મા તમને હવે ખમ્મા કરો માત’
 હોય જો કોઈ તાત તો વારો ને માત

તો કોઈ રમે છે ચાઈનીઝ રિબિનથી
 રચાય છે વિખેરાય છે રેખાઓ દેશની વિદેશની
 રચાયા કરે છે કેલિડોસ્કોપિક ભાત
 તોય ચૂલે ન ચડે ભાત.
 દેશ બને વિદેશ
 'કોનો દેશ કોનો બિદેશ
 કદ્યુ નહીં જાનું'
 'મેં ઈધર જાઉં યા ઉધર જાઉં ?'
 મારી મા
 એ મારી મા
 મારે તો મંગાળેય મશ ન વળી
 મારી મા.
 ખબરદાર ઊં કે ચાં કરી છે તો
 રાવ કે ફરિયાદ કરી છે તો
 હવે
 કોઈ નથી માત
 ને
 કોઈ નથી તાત.
 ખબર છે તને
 બિગ બ્રધર ઈઝ લિસનિંગ ટુ યુ.
 ઢોલ ત્રાંસા પડધમ વચ્ચે
 એ સાંભળી લેશે તારી પપૂડી
 પછી તો તારી
 ધના ધતૂડી પતૂડી
 ધના ધતૂડી પતૂડી
 એ સાંભળી લેશે
 તારો ઉકારો થડકારો
 એ સાંભળી જશે તારા પડખામાં ભરાયેલી
 તારી પ્રિયાની વાત.
 એ વાંચી લેશે તારા મનની વાત.
 બિગ બ્રધર
 બિગ બ્રધર
 કેમ તું આવીને સૂઈ જાય છે મારી પથારીમાં ?
 – મારી અને મારી સોડની વચ્ચે
 અય બિગ બ્રધર

જોયું નથી તેં મુછાળા લોખંડીનું રઝળતું તૂટેલું પૂતળું ?
 મિલાનમાં જાહેર રસ્તે લટકતું મોંઘાતાનું એ શબ
 કે
 બર્લિનના બંકરમાં લમણે લખાયું એ મોત ?
 આ તો પ્રજા
 ક્યારેક બૂતપરસ્ત
 તો ક્યારેક બૂતધ્વસ્ત
 આજે બામિયાન
 તો કાલે ?
 ખાતરી ક્યાં છે ?
 કાલે કદાચ માઉન્ટ રશમોર.
 યે દિલ માંગે મોર !
 નો મોર નોઈઝ પ્લીઝ
 ઓર્ડર ઓર્ડર
 આ કોર્ટરૂમ છે – મચ્છી માર્કેટ નહીં
 ઓર્ડર ઓર્ડર !
 હથોડાના જ હેવાયાં છો બધાં ?
 સાંભળતા નથી આ હથોડી ?
 ઓર્ડર ઓર્ડર.
 લે બધું કાં આઉટ ઓફ ઓર્ડર ?
 કોનો છે ઓર્ડર ?
 આવ્યો છે તરતા શીશામાં ?
 કબૂતરની પાંખમાં ?
 પરીતાના વીંટામાં ?
 ફેક્સમાં કે ઈ-મેઈલમાં ?
 સીધો આવ્યો છે કે વાયા વાયા ?
 એ વાતને તો વહાણાં વાયાં
 સળગે છે બધી બોર્ડર
 ને તમે કહો છો ઓર્ડર ઓર્ડર.
 સળગે સીમાઓ
 સફેદ સાડીમાં લાલ બોર્ડર
 મસ્ત મસ્ત મેચિંગ.
 ખબર છે કે કોઈ આવે છે.
 કોણ ?
 'જળહળતા તારાને પેખી બેથલેહેમ તરફ આવે છે ત્રણ મજાઈ ?'

‘ખબર નથી પણ કોઈ આવે છે.’
 Barbarians are coming ?
 ખરેખર બર્બરો આવી રહ્યા છે ?
 કોણ શક, હુણ, મોંગોલ, તાતાર નવાજો કે અપાયે ? કે એલિયન્સ ?
 ના, એ નહીં
 Barbarians are coming.
 ક્યાંથી અંધારિયા આફ્રિકાથી
 ઊજળા અમેરિકાથી
 કે
 ભોંમાં ભંડારેલ ભંડકિયામાંથી ?
 ખબર નથી
 Barbarians are coming ?
 તે વખતે તો નો’તા આવ્યા પણ આ વખતે આવશે.
 આવશે ?
 રાહ જુઓ
 બાર્બેરિયન્સ આર કમિંગ
 રાહ જુઓ
 રાહ જુઓ
 રાહ જુઓ
 હજુ રાહ જુઓ
 જોતાં જોતાં ઝોકે ચડો
 બાર્બેરિયન્સ આર કમિંગ.
 કાંઈ વાંધો નંઈ
 તાં લગણ તો
 ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે વેઠની રે
 ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે વેઠની રે વેઠની રે વેઠની રે.

પરિશિષ્ટ

રા... રા... રાસ્પુતિન	રશિયાના સમ્રાટ ઝારના વિશ્વાસુ ચમત્કારી ધર્મગુરુ પર અંગ્રેજી ગીત
એલા સ્ટેટસન	ટી.એસ. એલિયટના વિખ્યાત કાવ્ય ‘ધ વેસ્ટ લેન્ડ’માં આવતું એક પાત્ર
બાબિયાર, ઓશવિચ, બેલસેન	બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન નાઝીઓ દ્વારા કરાયેલા સાઠ લાખ યહૂદીઓના સમૂહસંહારનાં કુખ્યાત સ્થળો
કમ્બોડિયા રવાન્ડા	આંતરવિગ્રહમાં સામૂહિક નરસંહાર થયેલો તેવા દેશો.

ગુલાગ	સ્ટાલિનના શાસન દરમ્યાન સામ્યવાદી રશિયામાં ઠેર ઠેર ઊભા કરાયેલા લેબર-કેમ્પ - જેમાં લાખોને મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવ્યા.
મુસા	યહૂદીઓને સંકટમાંથી ઉગારનાર મોઝિઝ
નોહા	બાઈબલના જૂના કરારમાં આવતી કથા અનુસાર મહાપ્રલય સમયે અનેક પશુપક્ષીવનસ્પતિની જાતોને પોતાના મહાકાય વહાણમાં આશ્રય આપી બચાવનાર વૃદ્ધ
‘મંગાળે મશ ન વળી’	ત્રણ પથ્થરથી કરેલા કામચલાઉ ચૂલાના (મંગાળા) પથ્થર પણ ધુમાડાની મશથી કાળા ન થાય તેવું રોજેરોજનું ભટકતું જીવન ઈશુને જ્યાં વધસ્તંભે ચડાવેલા તે જેઝસલેમની એક ટેકરી.
ગોલગોથા	કૂર રશિયન સરમુખત્યાર સ્ટાલિન
મુછાળો લોખંડી	અમેરિકન હબસીઓની પીડા-વેદનાને વાચા આપતું જાણીતું ગીત
ઓલ્ડ મેન રિવર	જાહેરમાં ફાંસીએ દેવાયેલ ઈટાલીનો સરમુખત્યાર મુસોલિની બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીની હાર ભાળી ભંડકિયામાં સંતાઈ આત્મહત્યા કરનાર હિટલર
મિલાનના જાહેર રસ્તે	અમેરિકાના દક્ષિણ ડાકોટા રાજ્યમાં રશમોર પર્વતમાં કોતરાયેલ ચાર અમેરિકન પ્રમુખોના સાઠ ફૂટ ઊંચા મહાકાય ચહેરાઓ - અહીં અમેરિકન મહાસત્તાનું પ્રતીક
બર્લિનનું બંકર	ઈજિપ્શિયન ગ્રીક કવિ કેવેફીની જાણીતી કવિતા - નિષ્પ્રાણ નિર્વાર્ય રાજદ્વારીઓથી નિરાશ થઈ બર્બરો કશુંક તો કરશે તેવી આશાએ તેમની ઠાલી રાહ જોતા પ્રજાજનો.
માઉન્ટ રશમોર	
Barbarians are coming	

મા | રમણીક સોમેશ્વર

કાને બહેરાશ હોય
 કે
 આંખે ઝાંખપ
 મા તો મા જ હોય ને !
 એની લવારી
 મારા માટે તો
 માતૃભાષા
 એની લિપિ
 ભલે ન ઉકેલાય

એનો લય
કોઈક દિવસ તો બન્યો હશે
મારા બંધ પોપચે
નીંદર !

ફળિયે ગાય
ને ચોકમાં કબૂતર
એટલો એનો વૈભવ
મને
ભૂમિથી ભૂમા સુધી
ફેરવે !

મંદિરના ગોખમાંથી
એણે
ઉછીનું લીધેલું અજવાળું
એ ટોચની જેમ પાથરે
મારા અંધારિયા રસ્તા પર
કશે જ ન લઈ જતો
એ રસ્તો
દોરતો રહે મને
કશાક તરફ .

જન્મજન્માંતરથી
ચાલી આવતી
મા વિશેની
બધી જ વાચકાઓને વળોટીને
મારી સાથે ને સાથે
ચાલ્યો આવે છે
એક
એકાક્ષરી
શબ્દ .

આખા નભને | બારીન મહેતા

ક્યાં સુધી આ બકબક, તારે ને તારે કરવાનું છે,
તું ઠરે એ પ્હેલાં, તારા શબ્દોએ ઠરવાનું છે.

પાંદડાં ખરખરખર, ખેરવ ખેરવ તું શાને કરતો ?
તું ખરે એ પ્હેલાં, આ ઠંઠારાએ ખરવાનું છે.

હાથ ઝાલી તારો પોતાનો તું, ચાલ્યા કરતો કાં ?
જાણતો કે, પીછો કરતા મારાને વરવાનું છે ?

ઠીક છે, પરબારું, સોંસરવું કંઈ પામ્યા કરવું,
પૂછતો ના તું પછીથી શું શું ક્યારે ભરવાનું છે !

કોયડો ના ઊકલે, તોપણ નથી બેસવાનું તારે,
પાંખ ના ઊડવાને, પણ આખા નભને તરવાનું છે.

એક વાદળે... | ભાવેશ ભટ્ટ

એક વાદળે ઝરમર ઝરમર છાંટા પાડ્યા,
મેં જીવનભર એ વાદળના ચાળા પાડ્યા.

પ્રેમને બાંધી રાખ્યો સગપણના જાળામાં !
ભીંજાવા માટે છત્રીમાં કાણાં પાડ્યાં !

ત્યાં પણ રસ્તા જેવી મુશ્કેલી ઊભી થઈ,
એના વિચારોમાં પણ એણે ખાડા પાડ્યા.

આજુબાજુની જગ્યાને સાફ કરી તો,
ડાઘાને લાગ્યું કોઈએ ડાઘા પાડ્યા !

એની 'ના' પણ જાણે કોઈ બ્લેડ સમી છે,
એ રીતે પાડી કે જાણે કાપા પાડ્યા !

લાભ મળે અમને સૌની સેવાનો તેથી,
તકલીફોએ અંદર-અંદર વારા પાડ્યા.

ચાર ગઝલ | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

૧. તસ્વીર છું

વૃક્ષ-પર્વત-ઘર-નગર સમ સ્થિર છું,
હર કદમ પર તે છતાં અસ્થિર છું !
સરભરા સૂરજ ને અજવાળું કરે,
અંધરાજાની ગજબ તકદીર છું !
સાંભળી સૌ દાદ આપે હર વખત,
હું ગઝલમય દર્દની જંજીર છું.
છું અખંડિત, ના નહીં વહેંચી શકો,
હું ઘડી સંતુર છું, કશ્મીર છું.
હું મને ટોળે વળી જોતો રહું,
દોસ્ત, નોમિનેટ હું તસ્વીર છું.
રોજ ખેંચાયા કરે, ખૂટે નહીં,
શ્વાસ રૂપે દ્રૌપદીનું ચીર છું !

૨. દુઃખ થયું

એમ અંધારું ટપ્યું તો દુઃખ થયું,
દુઃખ વધારે ઝળહળ્યું તો દુઃખ થયું !
આગ ઝરતો કોઈ ચહેરો જોઈને,
કોઈ દર્પણ ઓગળ્યું તો દુઃખ થયું !
ચોતરફ જીવન ઊકળતાં જોઈને,
લોહી જો ના ઊકળ્યું તો દુઃખ થયું !
એ મશાલો વેચનારા શખ્સને —
જો કશુંક ભડકે બળ્યું તો દુઃખ થયું !
કરગરે કોઈ તરસ, સમજી શકાય,
પાણી જ્યારે ટળવળ્યું તો દુઃખ થયું !
જોઈને છૂટાં તણખલાં એક-બે,
એક પંખી ખળભળ્યું તો દુઃખ થયું !

૩. વિશેષ

કેંક લાવો અંધકારોથી વિશેષ,
તો બતાવું હું સવારોથી વિશેષ !
મેળવ્યું ઉપકારથી ઓછું અમે,
સાંભળ્યું છે ઉપકારોથી વિશેષ.
એ હૃદયનાં નામ તો બદલો હવે,
જે હવે ખાસ્સાં બજારોથી વિશેષ.
આવ-જા કરતા વિચારો તો સતત,
તો પછી તું છે વિચારોથી વિશેષ.
જો અમુક અપમાનને પામી શકો,
હોય છે એ આવકારોથી વિશેષ.
શ્વાસ જાણે શોક પાળે આવીને,
છે ઘણા માણસ મજારોથી વિશેષ !

૪. બંધ છે

ગ્રાહકો જેવા વિચારો બંધ છે,
આજ આ મનની બજારો બંધ છે !
દ્વાર ખુલ્લાં હોય છે મતલબ વગર,
એ નજરના આવકારો બંધ છે.
કોઈ ફૂંપળ ક્યાં ફૂટે, કોને ખબર ?
બાપદાદાનો ઈજારો બંધ છે.
કેટલા જન્મોથી એને શોધતો,
એક ડબ્બામાં સવારો બંધ છે !
શ્વાસની પંગતમાં ખાલી થાળી છે,
આપણી બાજુનો વારો બંધ છે !
પાર દરિયાને કરી પસ્તાઉં છું,
ચારે બાજુથી કિનારો બંધ છે.

સત્યનારાયણની કથા

■ પ્રવીણસિંહ યાવડા ■

શું બની રહ્યું હતું તે ગાયત્રીને થોડી ક્ષણો માટે તો સમજાયું જ નહીં. એણે હળવેથી ચમચી હેઠે મૂકી દીધી; હાથ ધ્રુજી ગયો હતો અને થોડી દાળ થાળીમાં ઢળી હતી. બોલવાની સ્થિતિમાં હતી નહીં; મૂઠ બનીને સાંભળી રહી. માન્યામાં આવતું નહોતું કે આવા પ્રસંગે, આટલા મહેમાનોની હાજરીમાં, લગભગ અજાણ્યા એવા એ માણસે એના દાદાના અંગત જીવનનું એક પ્રકરણ ઉઘાડ્યું હતું. મહાપ્રસાદના મોટા કોળિયા મોંમાં ખોસતાં સાવ સહજતાથી કહી દીધું હતું, ‘તારા દાદાએ તો કોઈ બાઈને રાખી હતી ને?’

અને, મજાની વાત એ છે કે આ બોલાયું હતું સહાનુભૂતિના રાગમાં, સ્વર્ગવાસી મિત્રને અપાતી અંજલિના એક ભાગ તરીકે ! ગાયત્રીના પિતાનું એકાદ વર્ષ પહેલાં અવસાન થયું હતું તે જાણીને વડીલની આંખો ભીની થઈ - આરોગવાની ગતિમાં ફેરફાર થયો નહીં; શતાવધાની હશે - અને સ્વર ભારે બની ગયો, ‘રજનીભાઈ ! મારા પરમ મિત્ર !’

કામનો ઝડપી નિકાલ કરવાની આવડત હતી તેથી બે ઉદ્દગારોમાં ખરખરાનો વિધિ પતાવી દઈ મારનારના સમગ્ર જીવનને લાંબું, અંતવિહીન વાક્ય ફાળવ્યું, ‘આમ જુઓ તો કેટલા ડાહ્યા અને સમજુ માણસ, મારા જેવાને સલાહ આપી શકે એવા, પણ પોતે બિચારા આખી જિંદગી દુઃખી થયા, કારણ કે ચિત્તમાં એક નાનકડો ડાઘ રહી ગયેલો, જોકે સાવ નાનકડો તો ન કહી શકાય -’

પૂર્વાના ઘેર સત્યનારાયણની કથા હતી; એ નિમિત્તે અડોશપડોશનાં થોડાં કુટુંબ મળ્યાં હતાં. કોઈ મરાઠી, કોઈ ઊડિયા; નિકિતા અને ગાયત્રી એ બે ગુજરાતી. વીસ-પચીસ માણસો હશે એમાં નિકિતાના સસરા હરિભાઈ જુદા પડી જતા હતા. નિવૃત્તિ પછી પંદરેક વર્ષથી નાના પુત્રની સાથે બોસ્ટન રહેતા હતા. બાર મહિને એકાદ વાર થોડાં અઠવાડિયાં માટે નિકિતાને ઘેર આવતા. આ પ્રકારના મેળાવડાઓમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધને જોઈને ગાયત્રીને સંતાપ થતો અને તે એકલા ન પડી જાય એનું ધ્યાન રાખતી. નિકિતાએ પરિચય કરાવ્યો અને વાતમાંથી વાત નીકળી ત્યારે ખબર પડી કે ગાયત્રીને તો એમની સાથે જૂનો સંબંધ હતો. નિકિતાના સસરા પાછળથી થયા, એ પહેલાં ગાયત્રીના પિતાના મિત્ર હતા. કલોલ કોલેજમાં ત્રણેક વર્ષ સાથે નોકરી કરી હતી.

કથા પૂરી થઈ અને બધાં જમવાની પ્લેટ લઈ પાછળ ડેક પર ગયાં પણ ગાયત્રી એમની સાથે રહી. સૌરભને કહ્યું, ‘હું અંકલને કંપની આપું છું. બે થાળી પીરસી, વૃદ્ધ માટે પાણીનો ગ્લાસ ભરીને મૂક્યો અને ડાઈનિંગ ટેબલ પર એમની સામે બેઠી; આમ એણે વૃદ્ધ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આ કંઈ જેવોતેવો પ્રસંગ હતો ? આટલે દૂર, પરદેશમાં કોઈ મળે અને ઉખ્ખાભર્યા સ્વરે બોલી ઊઠે, ‘રજનીભાઈ ! ઓહોહો ! ગ્રેટ મેન ! વિશાળ વાચન, બાળક જેવો સરળ સ્વભાવ, એમની વાતો ખૂટે નહીં -’

કૃતજ્ઞતા સાથે ગાયત્રી સાંભળી રહી હતી. આ એની આંતરિક જરૂરિયાત હતી. પિતાની યાદ ન આવી હોય એવો એકે દિવસ ગયો નહોતો, ઊંઘમાં પણ પાસું બદલતાં ક્યારેક એ ચહેરો દેખાઈ જતો, પરંતુ જેની સાથે એમની વાતો થઈ શકે એવું કોઈ હોય તો ઈન્ડિયામાં પણ હતું નહીં. નાનો ભાઈ અને ભોજાઈ ખરાં, પણ આજકાલ તો માણસ જાય પછી એનો ઓરડો અને કબાટની સાથે સાથે પાછળ રહેનારાં પોતાના મનને પણ વાળીઝૂડીને સાફ કરી નાખે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞોને શોક કેવો ? તે સંજોગોમાં આજે આ ફરિસ્તો સ્મરણોનું આખું પોટલું લઈને આવ્યો હતો. થતું હતું કે બસ, એ બોલ્યા કરે અને પોતે સાંભળ્યા કરે.

રમૂજમાં એ વિચાર પણ આવ્યો કે કથાનું શ્રવણ કર્યું તો રોકડો પ્રસાદ મળ્યો ! ત્યાં, એ જ લયમાં, કોઈ ભાવપલટા વગર, નિષ્કર પ્રહાર થયો, ‘તારા દાદાએ તો -’

પથરો નાખી દીધો; પછી નિરાંતે વિશ્લેષણ આદર્યું, ‘આમ પણ, પ્રકૃતિથી રજનીભાઈ થોડા સેન્સિટિવ ખરા. અને, સાર્થકોલોજીનું તો એવું છે કે, માનવીનું મન, એક વાર તડ પડી તે પડી. બહારથી ભલે માણસ હસતો રહે, આનંદી હોવાનો ડોળ કરે -’

ગાયત્રીથી રહેવાયું નહીં. એણે ધીમેથી કહ્યું, ‘પ્લીઝ, સર, સ્ટોપ ધિસ !’ એ ઊભી થઈ ગઈ. એટલું સાટું હતું કે આ અભદ્ર શબ્દો કોઈના કાને પડ્યા નહોતા. બાથરૂમમાં જઈ હાથ-મોં ધોયાં. નક્કી કર્યું કે સૌરભનું જમવાનું પતે એટલે બને તેટલા જલદી અહીંથી ચાલ્યા જવું. પેલા અસંસ્કારી, રીતભાત વગરના ડોસાનું એ મોં જોવા માગતી નહોતી. પરંતુ બહાર નીકળી તો તેઓ એના રસ્તા વચ્ચે જ ખોડાયેલા હતા. હાથ જોડી દયામણું મોં કરીને બોલ્યા, ‘માફ કરજો, ગાયત્રીબેન, મારી ભૂલ થઈ. અજાણતાં તમને દુઃખ પહોંચાડ્યું. મને એમ કે, કુટુંબની આટલી મોટી વાત, તમે જાણતાં જ હશો. નહીં તો -’

હદ થતી હતી ! ગાયત્રીને હવે ખરેખર ગુસ્સો આવ્યો, ‘પ્લીઝ, આપણે ડ્રામા નથી કરવો. પીપલ આર વોચિંગ -’

ડેક તરફ જતાં પાછળ જોયા વગર ઉમેર્યું, ‘આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર. કથાનો સાચો પ્રસાદ આપ્યો. માય ગ્રેન્ડફાધર્સ લવ લાઈફ ! વાહ !’

*

ગાયત્રી યુ.એસ. આવી એ વાતને ત્રીસેક વર્ષ થયાં હતાં. એનું જે કંઈ હતું તે આ પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

દેશમાં હતું. બે સંતાનોમાંથી મોટી કૌશિકી પરણીને કેલિફોર્નિયામાં રહેતી હતી; પુત્ર ઋષભ ન્યૂ યૉર્કમાં પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન કરતો હતો. માતૃભૂમિ સાથે જોડી રાખનારા તંતુઓ ક્ષીણ થઈ ગયા હતા. પિતા હતા ત્યાં સુધી જુદી વાત હતી. અઠવાડિયે એકાદ-બે વાર બાપદીકરી વચ્ચે લાંબી લાંબી વાતો થતી. આ વાંચ્યું, પેલું વાંચ્યું. તમને યાદ છે, પપ્પા, તે દિવસે— ?

દોઢ-બે વર્ષ માંડ થયાં હોય અને સૌરભ સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂકતી - એમ કરું ? એકાદ-બે વીક માટે જઈ આવું ?

માની લીધું હતું કે નિવૃત્તિ પછી પપ્પા-મમ્મી આવીને એમની સાથે રહેશે, પરંતુ તે ન બન્યું. માત્ર એક વાર આવ્યાં અને દોઢેક મહિનો રહ્યાં તે જ. દીકરીનું ઘર જોયું, એનો સંસાર જોયો. પ્રસન્ન, પ્રસન્ન ! હવે ચાલો આપણે ઘેર. મમ્મીનં મરણ થયું તે પછી પણ ન માન્યા તે ન જ માન્યા. ફોન પર વાત કરતાં કોઈ વાર અવાજ ભારે બની જતો અને શબ્દો નીકળી શકતા નહીં. ગાયત્રીને કહેવું પડતું - પાણી પી લો, પપ્પા; પછી વાત કરીએ. જોકે, ગળું સાફ થાય તે પછી હસી પડતા - ના, બેટા ! મને કોઈ દુઃખ નથી. વાંચવા-લખવામાં સમય ક્યાં જાય છે તેની ખબર નથી પડતી. આયમ એબ્સોલ્યુટલી હેપી !

અંત એમ જ આવી ગયો, પરમ સુખી તરીકે ઓળખાવતા હતા તે અવસ્થામાં.

હવે એ દિશા તરફ જોવાનું ખાસ રહ્યું નહોતું. જે કંઈ થોડું સ્મૃતિમાં જળવાયું હતું - અમુક ચહેરા, કોઈ કોઈ પ્રસંગો, સંદર્ભથી છૂટું પડીને તરતું એકાદ વાક્ય - તે સંકોચાઈને સ્થિર બની ગયું હતું, ભીંત પર લટકાવેલા ફોટોગ્રાફ જેવું. એમાં ફેરફાર ન થાય, વધારો-ઘટાડો થઈ શકે નહીં -

પણ આજે પેલા માણસે બધું ઉપરતળે કરી નાખ્યું; સ્થિર માન્યું હતું એને ગતિ આપી ! ફોટોગ્રાફમાં બંધાયેલાં પાત્રોને છૂટાં કરી નીચે ઉતાર્યાં. પિતા-પુત્રને પાસે પાસે નહીં, સામસામે ઊભા કર્યાં.

ક્યારેય નહીં થયેલો પ્રશ્ન આજે થયો : એમના વિશે પોતે કેટલું જાણતી હતી ?

પ્રો. રજનીકાન્ત ઉપાધ્યાય. યુવાનીમાં ફિલ્મી હીરો જેવા લાગતા એવું મમ્મી ગર્વપૂર્વક કહેતી. ગાયત્રીને એ વિધાન સામે વાંધો હતો : યુવાનીમાં લાગતા હતા તો આજે નથી લાગતા ? તારી આંખો બળી ગઈ છે ? ગાયત્રીએ એમને ક્યારેય થાકેલા, કંટાળેલા, આની કે તેની ફરિયાદ કરતા જોયા નહોતા. પ્રસન્નતા એમનો સ્વભાવ હતો. સફળ માણસનું એક લક્ષણ એ કે એને સારા મિત્રો હોય; ઉપાધ્યાયસાહેબ તો મિત્રોથી ઘેરાયેલા રહેતા. શિક્ષક તરીકે પણ લોકપ્રિય હશે; ઘણાં છોકરા-છોકરીઓ ઘેર મળવા આવતાં. નિષ્ઠાથી નોકરી કરી, પડોશીનું કે સગાંનું કામ દોડીને કર્યું, સંતાનોને સારી રીતે ઉછેર્યાં, વૃદ્ધ માતા-પિતાની સેવા કરી. પૂર્ણ કદનું જીવન જીવ્યા એમ કહી શકાય.

દાદા ભગવતીપ્રસાદનું મરણ થયું ત્યારે તો એ ખાસ્સી પંદર વર્ષની હતી. એની સ્મૃતિમાં દાદાનું એક જ ચિત્ર સચવાયેલું હતું : આરામખુરશીમાં પડી રહેતા વૃદ્ધ, અડધા જાગતા, અડધા ઊંઘતા. દાદા મુંબઈની કોઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા એટલું ગાયત્રી જાણતી હતી. ઉત્તરાવસ્થા વિજાપુર પાસેના પોતાના ગામમાં, પૈતૃક ઘરમાં ગાળી. વર્ષમાં

ભાગ્યે જ એકાદ-બે વાર અમદાવાદ પુત્રના ઘેર આવતા, મોટેભાગે દાદીની માંદગી નિમિત્તે, અને થોડા દિવસ રોકાતા. બોલતા ઓછું, કોઈ માગણી નહીં. થાળી પીરસવામાં આવે તે ચૂપચાપ જમી લે. બાકીનો સમય આંખો બંધ કરીને બેસી રહે. અથવા કંઈક વાંચે. શહેરની ફૂટપાથો ફેંદીને પુત્ર રજનીકાન્ત ‘ટાઈમ’, ‘લાઈફ’, ખાસ કરીને ‘રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ’ જેવાં મેગેઝિનના જૂના અંક, ઈતિહાસ, ડિક્શનરી કે થેકરની નવલકથાઓ ઢગલાબંધ ઉપાડી લાવતા. દાદાને વાંચવા ખૂબ જોઈતું. ગામડે રહે ત્યાં પણ વાચનસામગ્રી ખૂટવી જોઈએ નહીં તેનું પુત્ર ધ્યાન રાખતા.

દર મહિને પગાર થાય એટલે પપ્પા મનીઓર્ડર કરતા. કોઈ કોઈ વાર પુત્રીને પણ પોતાની સાથે પોસ્ટઓફિસે લઈ જતા. યાદ હતું - ટપાલખાતાનું લાંબું લાંબું ફોર્મ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખાતું સરનામું, રકમનો આંકડો. એ જમાનામાં અધ્યાપકનો પગાર આખો સાડા ચારસો રૂપિયા ! એમાંથી સોનું મનીઓર્ડર થાય. દાદાના મરણ પછી દાદી થોડાં વર્ષ રહ્યાં, તેથી મનીઓર્ડરની રકમમાંથી થોડો ઘટાડો થયો. સરકાર પગારવધારો કરે ત્યારે આપોઆપ એ આંકડામાં પણ વધારો થાય. હસાવે-રડાવે એવું અટપટું ગણિત.

આ ઉપરાંત એ શું જાણતી હતી ?

કશું જાણતી નહોતી; ભોટ હતી !

પપ્પા ભણ્યા મુંબઈમાં જ, પણ એમનાં ફોઈના ઘેર રહીને, પિતાની સાથે રહીને નહીં. આવી અકુદરતી વ્યવસ્થા શા માટે ? વૃદ્ધાવસ્થામાં, દાદાદાદી ગામડે રહે; એકના એક પુત્રની સાથે કેમ નહીં ? વળી, દાદી તો લગભગ આખી જિંદગી ગામડે જ રહ્યાં હતાં. કુટુંબનાં ત્રણ સભ્યો, ને એકબીજાથી દૂર, વિખરાયેલાં.

ગાયત્રીને ભાન થયું કે જીવનના કેટલાક ખંડ પોતે આંખો બંધ રાખીને પસાર કર્યા હતા. આ જડતા નહીં તો બીજું શું ? માણસ પોતાની જાતમાંથી બહાર નીકળે જ નહીં, પછી સાવ સામે હોય, પહાડ જેવું અને જેવડું, છતાં ક્યાંથી દેખાય ?

*

સવારે આંખ ઊઘડી તે પછી ખાસ્સી વાર પથારીમાં પડી રહી. નિદ્રાએ ઔષધનું કામ કર્યું હતું; મગજની ખેંચાયેલી નસો ઢીલી થઈ હતી. બેઠા થઈને આળસ મરડી અને બે હાથ ઊંચા કરી હવામાં ફેલાવ્યા - જાણે છોડી દીધું, જતું કર્યું. આગલી સાંજનો પ્રસંગ : ભૂલી ન શકાય, રદ ન કરી શકાય, પરંતુ આળસપાળ વગર એને એની જગમયાએ ગોઠવવો જોઈએ. પછી અહીંનું પોતાનું જીવન પૂર્વવત્ ચાલુ. હા, એક વાતનો રંજ રહ્યો : પિતાના મિત્ર એવા વડીલ હરિકાકા સાથે અપમાનજનક વર્તન કર્યું હતું એનો. એમના વ્યવહારને આ દેશનાં ધોરણો પ્રમાણે મૂલ્યો - કોની સાથે કેટલી વાત કરવી, શું બોલવું શું ન બોલવું, બોલવું તો કઈ ભાષામાં - પરંતુ આપણી માતૃભૂમિમાં તો આ સહજ અને સર્વસ્વીકૃત છે ! ટૂંકા પરિચયમાં, પરિચય ન હોય તો પણ, રસ્તામાં મળેલાં અજાણ્યાં માણસો પણ પોતાની જીવનકથા ઓકી નાખે અને સામેના માણસના અંગત જીવનનો હિસાબ માગે. આને ભોળપણ કહો, સરળતા કહો કે બીજું કોઈ નામ આપો.

તું રજનીભાઈની દીકરી ? ઓ હો હો !

એ ઊભરામાં ભરડી નાખ્યું તે પણ હસી કાઢવા જેવું હતું. પોતે કેમ આટલી ઉદ્વિગ્ન બની ગઈ ? છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી જે હવા એ શ્વસતી હતી એમાં તો આ સામાન્ય હતું. ‘એક્સ્ટ્રામેરિટલ રિલેશન્સ’ - એવા બે જ શબ્દોની ડબ્બીમાં ગોઠવી એને બાજુએ મૂકી શકાય. ભગવતીપ્રસાદ મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં વસતા હતા, અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. શક્ય છે કે નવા વિચારોની અસર નીચે પોતાની જાતને મુક્ત માનતા હોય અને આવું કંઈક બન્યું હોય. એનાથી ઊલટું, પ્રબળ શક્યતા એ હતી કે વાતમાં કંઈ તથ્ય જ ન હોય; બીજી સ્ત્રીનું આખું પાત્ર જ કપોળકલ્પિત હોય. અથવા, કોઈની સાથે સામાન્ય પરિચય હોય, સાથે નોકરી કરતાં હોય, પારિવારિક સંબંધો હોય. કૃથલીખોરો તો આવું શોધતા જ હોય છે.

જે હશે તે, પાંસઠ-સિતેર વર્ષ પહેલાંની વાત. ત્યારે પોતાનો જન્મ પણ નહોતો થયો. સ્થળ અને કાળ બંને દષ્ટિએ એનાથી ઘણે દૂર, નાના ટપકા જેવું. ટપકાને વિસ્તરવા દેવું જોઈએ નહીં. આજે એનું શું મહત્ત્વ ? પોતાને એની સાથે શો સંબંધ ? માણસો ગયાં. એમનું જે હશે તે સમાપ્ત થયું. અગ્નિનો આ તો ધર્મ છે : દેહ જ નહીં, મન હૃદય લાગણીઓ ઊર્મિઓ સ્મરણો સુખદુઃખ બધું બળીને ખાક થઈ જાય. કશાનું અસ્તિત્વ ન રહે. તો પછી -

મન સમક્ષ કોઈ દલીલ ચાલી નહીં. થોડું સમાધાન થાય ત્યાં વળી નવાં આવર્તનો આવતાં હતાં અને એને જુદી દિશામાં ખેંચી જતાં હતાં. મરનાર જ્યાં સુધી પૃથ્વીના આ ગ્રહ ઉપર કોઈક મનુષ્યની સ્મૃતિમાં હોય ત્યાં સુધી એ હયાત છે, એટલા પૂરતો એ જીવે છે. અને, પોતે તો દૂરની કોઈ ઓળખીતી નહોતી; વારસદાર હતી, એમના અસ્તિત્વનો વિસ્તાર. મરનાર બંને, અમેરિકામાં વસતી મધ્યમ વયની આ સ્ત્રીના લોહીમાં આંખો બંધ રાખી તરતા હતા.

આજે સન્મુખ આવી, ભૂતકાળનું એક નાટક, જુદી રીતે નવા અર્થો ભજવવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

સ્ટેજ ઉપર ઊભેલા બે નટોએ ખોખારા ખાઈ ગળું સાફ કર્યું અને પ્રેક્ષકગૃહ તરફ દષ્ટિપાત કર્યો. આખો હોલ ખાલી. વચ્ચેની હરોળમાં એક સ્ત્રી તે એકમાત્ર પ્રેક્ષક.

તું તૈયાર છે ને ?

હવે તારી આંખો બરાબર સાફ થઈ ગઈ છે ને ? ભોળપણ રહ્યું નથી ને ? તો જોજે, ખરી મજા હવે આવશે. આમ પણ, આ નાટક બાળકો માટે નહીં, પુત્ર વયનાં માટે જ છે. તેથી તો તને અત્યારસુધી એનાથી દૂર રાખવામાં આવી હતી.

તો ચાલ, શરૂ કરીએ !

*

‘મને કહો, અંકલ.’

‘શું કહું, બેટા ?’

‘બધું જ, અથથી ઈતિ સુધી.’

‘છોડો હવે. આ તો જરા કાલે મારાથી બફાટ થઈ ગયો, બાકી જૂની વાતો

ઉખેળીને મેળવવાનું શું ? નકામાં ડિસ્ટર્બ થઈ જશો.’

‘ડિસ્ટર્બ થઈને શું નુકસાન છે ? એક રોટલી વધારે ખાઈશ.’

મળવું અનિવાર્ય હતું. એ વિના છૂટકો નહોતો. ગાયત્રીએ નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે બપોર પછી નિકિતાના ઘેર પહોંચી જવું - પતિ-પત્ની જોબ પર ગયાં હોય તેથી ઘરમાં હરિકાકા એકલા હોય - પરંતુ એની જરૂર પડી નહીં. દસેક વાગ્યે રસ્તાની સામેની બાજુ સાઈડ-વોક પર ચાલતા જતા વૃદ્ધને એણે ઘરની બારીમાંથી જોયા અને ઠીક ઠીક ટાઢ હતી છતાં જેકેટ લેવાની પરવા કર્યા વગર એ દોડી.

થોડે દૂરથી જ હાક મારી, ‘ગુડ મોર્નિંગ, અંકલ !’

વૃદ્ધ એને જોઈને ખરેખર ગભરાઈ ગયા, બિચારાને થયું હશે કે આ તો આવી ઝઘડો કરવા ! પિતાની સ્મૃતિનું રક્ષણ કરવા બહાર પડેલી વીરાંગનાની સામે ઊભા રહેવાની હિંમત કોનામાં હોય ? હાથ જોડીને શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી. એમને ખબર નહોતી કે ક્ષોભ સામે પક્ષે વધારે હતો. વાંકમાં આવેલી વિદ્યાર્થિની એના કડક શિક્ષકની સામે ઊભી હોય, બીતી બીતી, એવી દશા ગાયત્રીની હતી.

એણે કહ્યું, ‘માફી તો મરે માગવાની છે. આઈ વોઝ ડો રૂડ યસ્ટર ડે. ખાસ તો આભાર માનવાનો છે. આયમ ગ્રેટફુલ ટુ યુ.’

‘શાને માટે ગ્રેટફુલ ?’

‘ફોર ટેલિંગ ધ ટ્રુથ.’

સુધારો કર્યો, ‘પાર્ટ ઓફ ધ ટ્રુથ. બાકીનું હવે કહેવું પડશે. ધ હોલ ટ્રુથ.’

એના ઘરથી થોડે દૂર નાનકડો પાર્ક હતો; હાથ પકડીને વૃદ્ધને એક બેન્ચ પર બેસાડ્યા; પોતે પાસે બેઠી.

પીળી પડી ગયેલી આંખોમાં રમૂજ આવી ગઈ, ‘હોલ ટ્રુથ કોઈને મળ્યું છે ખરું ?’ વૃદ્ધનો સંકોચ હજુ પૂરેપૂરો દૂર થયો નહોતો, ‘જુઓ બેટા, તમે પૂછો છો તેથી કહું છું, બાકી -’

‘કાલે સાવ નવા પરિચયમાં ‘તું’ હતી તે આજે ‘તમે’ બની ગઈ ?’

વૃદ્ધ સહેજ અચકાઈને બોલ્યા, ‘રજનીભાઈ તો ત્રણેક વર્ષ પછી કલોલ છોડીને અમદાવાદ આવી ગયેલા, પણ અમારી આત્મીયતા એવી ને એવી રહી. યુનિવર્સિટી એક્ઝામ કે સેમિનાર નિમિત્તે ક્યારેક મળવાનું પણ થતું. એવા એક પ્રસંગે થોડી વાતો કરેલી. એટલે કે, ખૂબ પાછળથી, જે તે માણસો પણ હયાત ન રહ્યાં તે પછી. એમની સ્ટાઈલ પણ અદ્ભુત હતી - કોની વાત છે, શું છે, કંઈ સ્પષ્ટ કર્યા વગર સીધું શરૂ કરી દે ! એક વાર અમે માણેકચોકમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે અચાનક કોણ જાણે શું થયું તે ઊભા રહી ગયા, અને સામેની ફૂટપાથ સામે હાથ લાંબો કરીને બોલ્યા, ‘સાતેક વર્ષનો છોકરો ભૂલેશ્વરની બજારમાં માની આંગળી પકડીને ચાલી રહ્યો છે -’

સંદર્ભ આ પ્રમાણે હતો :

ભગવતીપ્રસાદનાં લગ્ન નાનપણમાં થયેલાં અને મેટ્રિકમાં ભણતા હતા ત્યારે જ પિતા બનેલા. નોકરી મળી તે પછી ભૂલેશ્વરની એક ચાલીમાં સંસાર માંડ્યો. શરૂઆતનાં એ વર્ષોની પુત્રના ચિત્તમાં ઝાંખી છાયાઓ જ હતી.

સ્પષ્ટ યાદ હતો બજારવાળો પેલો પ્રસંગ. આમતેમ ડાફરિયાં મારતો છોકરો અચાનક હરખથી બોલી ઊઠે છે - હેઈ, બાપા, બાપા ! સામેની ફૂટપાથ પર હાથમાં હાથ ભરાવીને ચાલતાં સ્ત્રી-પુરુષ બાળકનો ચિત્કાર સાંભળીને ઊભાં રહી જાય છે. આ બાજુ મા-દીકરો અને સામે પેલું યુગલ : થોડી ક્ષણો માટે સ્થિર બની જાય છે. પછી રડતી રડતી મા, પિતા પાસે જવાની હઠ કરતા છોકરાને ઢસડીને ઘેર લઈ જાય છે. છોકરાને કંઈ સમજાતું નથી, છતાં એ લાચાર બની જાય છે. પોતાનાથી મોટો ગુનો થયો હોય એવું એને લાગે છે.

આ બનાવનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું : છડેચોક પેલી સ્ત્રીની સાથે રહેવા લાગ્યા. ખાધા-ખોરાકીના થોડા રૂપિયા કદાચ મોકલતા હશે. બચીફોઈ, દાદાનાં મોટાં બહેન, મુંબઈમાં જ રહેતાં હતાં. એમણે એમની રીતે પ્રયત્નો કર્યા હશે, ભાઈને સમજાવીને સીધે રસ્તે લાવવાના, પણ એમનુંય કંઈ ચાલ્યું નહીં. છેવટે, દયા ખાઈને ભત્રીજાને પોતાને ઘેર લઈ ગયાં. એમ કે છોકરાની જિંદગી તો ના બગડે !

અહીં હરિભાઈ થોભ્યા. ભલે નિવૃત્ત થયા હોય, પણ હતા શિક્ષકનો જીવ. છાત્રાનું ધ્યાન પાઠની બહાર આડુંઅવળું ભટકતું તો નથી ને, તે ચકાસવું જરૂરી ગણાય. તેથી, પાઠને અટકાવી, ટૂંકી પ્રશ્નોત્તરી કરી.

‘પિતા ક્યાં ?’

‘અન્ય કોઈ સ્ત્રીની સાથે.’

‘અને પુત્ર ?’

‘એની ફોઈના ઘેર.’

‘વારું, તો હવે, ભૂલેશ્વરની નાનકડી ખોલીમાં રહ્યું કોણ ?’

‘એક અભણ, ગામડિયણ સ્ત્રી.’

‘એનું વજૂદ કેટલું ?’

‘સહેજ પણ નહીં.’

‘તેને મુંબઈમાં રહેવા માટે કારણ ખરું ? મહાનગરના જીવનમાં પ્રદાન કરી શકે એવી કોઈ લાયકાત - ?’

છાત્રા બોલી શકી નહીં; આંખો લૂછ્યે ગઈ.

‘એમ કહેવાય છે કે ગામ કોઈને જાકારો આપતું નથી, પાછું કાઢતું નથી. લૂલાં-લંગડા, થાકેલા હારેલાં સૌનો ત્યાં સમાવેશ થાય છે. તે એકલી વતન પાછી ચાલી ગઈ. દોઢેક વીઘો જમીન હતી. વળી, મુંબઈ માટે અભણ ગામડિયણ સ્ત્રી, પણ ગામમાં તો તે ગોરાણીમા હતી. યજમાનો તરફથી ગોરાણીમાને દાણોપાણી મળી રહેતાં.’

કથા આગળ ચાલી. દંશ્ય બદલાયું. એપોલો બંદર, રેડિયો ક્લબની પાછળની એક સોસાયટી.

બચીફોઈના આલીશાન બંગલામાં આશ્રય પામેલા છોકરા વિશે એટલો સંતોષ લઈ શકાય કે એને બે ટંક પેટ ભરીને ખાવા મળતું. ફુઆ હતા કોઈ કંપનીમાં મોટા ઓફિસર. ભારે દમામ. શોફરડ્રિવન કાર, મોંઘા સૂટ, ચિરૂટ, વિસ્કી, ક્લબ - આ એમની લાઈફ-સ્ટાઈલ હતી. પત્નીનું મન રાખવા છોકરાને આશરો આપ્યો, પણ ત્યાં

એમની ઉદારતા પૂરી થઈ ગઈ. એની સામે જોતા નહીં. છોકરાને પણ એમની ખૂબ બીક લાગતી. નજરે ન પડી જવાય તે માટે સંતાતા ફરવું પડતું. અવરજવર માટે મોટે ભાગે બંગલાનું પાછળનું બારણું. રસોડામાં બેસીને એકલા ચૂપચાપ ખાઈ લેવાનું. ભૂલ થઈ જાય તો ફોઈના રોષનો ભોગ બનવું પડતું. ક્યારેક, નામ લીધા વગર, પેલો નાલાયક અક્કર્મા એટલે કે એમનો ધર્મભ્રષ્ટ ભાઈ અને અભાગણી છપ્પરપગી એટલે કે ધણીને સાચવી ન શકી તે ભોજાઈ - એવાં બે અનુપસ્થિત પાત્રોને હાથ લાંબા કરી કરીને ભાંડતાં.

બીજી એક અભાગણી પણ કોઈ કોઈ વાર ફોઈના ઝપાટામાં આવી જતી. ઉત્તમ વિશેષણોની વચ્ચે ગોઠવી, હવા મારફતે, એના અપવિત્ર ઘર તરફ પ્રશ્નો મોકલતાં : કોઈનો નથી થયો તે તારો થશે ? અભાગણી, તારામાં અક્કલ બળી છે કે નહીં ? ચૂંથીને ફેંકી દેશે -

આવા એકાદ-બે મુદ્દાઓને બાદ કરવામાં આવે તો સ્વીકારવું જોઈએ કે છોકરાને ખાસ દુઃખ નહોતું. દૂબળો પડી ગયો છોકરો ! મારું પહૂંડું ! - એમ કહી ફોઈ એને ખોળામાં લેતાં અને રડતાં. કોલેજની ફી માટે, ચોપડીઓ માટે જરૂરી પૈસા આપતાં. ફોઈના દીકરા મધુસૂદનનાં ઊતરેલાં પણ નવા જેવાં કપડાં મળતાં.

આમાંનું કેટલુંક ગાયત્રી જાણતી હતી. પપ્પાની વાતોમાં ફોઈ અને મધુભાઈ વારંવાર આવતાં. સંપાદિત કરેલાં સંસ્મરણો. અમુક ભાગો કાઢી નાખીને સાફ કરેલી બાળભોગ્ય આવૃત્તિ.

‘સંતાઈને ખાવું, ઊતરેલાં કપડાં પહેરવાં : એ અદ્ભુત સ્થિતિમાં કેટલાં વર્ષ કાઢ્યાં હશે ?’

‘ગ્રેજ્યુએટ થયા ત્યાં સુધી, ગણ ને, દસ-બાર તો ખરાં.’

‘સ્વમાન હોય, રતીભાર, તો માણસ એક ઘડી પણ ઊભું ન રહે; લાત મારીને ચાલતું થઈ જાય.’

‘ચાલતું થઈને જાય ક્યાં ? એની પાસે ઓપ્શન હતા ?’

આંખો લૂછવાનું પણ સૂઝતું નહોતું.

કહો, કહો ! મારા પિતાની હીણપતકથા વિગતવાર કહો. તમે તો સ્મરણોનો કુંભ લઈને પધાર્યા છો. સત્યરૂપી પ્રકાશથી છલકાતો દેદીપ્યમાન કુંભ, અને અહીં અપરિચિત આકાશની નીચે તર્પણ કરાવી રહ્યા છો -

*

ઉત્તરાર્ધ આમ તો શુષ્ક કહી શકાય એવો હતો પણ હરિકાકાએ સૂત્રાત્મક પ્રસ્તાવના વડે એને વ્યાપક સ્તર પર મૂક્યો, ‘ભટકી ગયેલા પુત્ર માટે કદાચ ન હોય, પરંતુ આપણા સમાજમાં ભટકી ગયેલા બાપ માટે ઘરનાં દ્વાર હંમેશાં ખુલ્લાં હોય.’

ભણવાનું પૂરું થયું, કલોલ કોલેજમાં નોકરી મળી ત્યારે રજનીભાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ બા ગામનું ઘર છોડીને આવવા તૈયાર નહોતાં. ઊંડે ઊંડે કશાકની પ્રતીક્ષા હશે ? જો એમ હોય તો કહેવું જોઈએ કે મોડે મોડે, બીજાં દસેક વર્ષ પછી, ગોરાણીનું તપ ફળ્યું : એક દિવસ સ્વામી આવીને એના આંગણે ઊભા રહ્યા !

મહાનગરમાં અંગ્રેજ બનીને રહેતા હતા; ગામડે આવીને પંચિયું પહેર્યું અને જનોઈનું દોરડું ગળે નાખ્યું. આમ, બે સદી પહેલાંના પૂર્વજોનું બ્રાહ્મણપણું ઓઢી લીધું.

‘જસ્ટ લાઈક ઘેટ ?’

‘હૌ.’

એક વ્યક્તિ વિશે પ્રશ્ન કરવો હતો પરંતુ નામ જાણતી નહોતી; વિકલ્પે સર્વનામ ક્યું વાપરવું તે પણ સૂઝ્યું નહીં. તેથી છેવટે એને અંગ્રેજી ભાષાની મદદ લેવી પડી, - ‘ધ અધર વૂમન.’

‘એનું શું ?’

‘હું એ જ પૂછું છું. હી લેફ્ટ હર ?’

‘હૌ રે !’

‘પણ એ રીતે... કોઈને... ? કંઈક બન્યું હશે. આઈ મીન, મે બી શી પાસડ અવે. મરણ થયું હશે. નહીં તો -’

‘એવું કંઈ નહોતું. શુદ્ધ ત્યાગ. છોડવું એ તો વડીલ માટે સહજ હતું. પત્ની-પુત્રને છોડવાનો અનુભવ તો એમની પાસે હતો જ. નિર્મોહને શું ? લૂગડાં ખંખેરીને હેંડતા થઈ ગયા.’

લોકોત્તર મનુષ્યોનાં ચમત્કારિક કૃત્યોનું રહસ્ય પરદેશમાં વસતી આ સ્ત્રી પામી શકતી નથી એવું હરિકાકાને લાગ્યું હશે; તેથી એમણે ઘટનાને નવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપી, ‘મોડે મોડે પણ પોતાનો ધર્મ સંભાળ્યો, એકલી પડી રહેલી પત્નીની પાસે ગયા, જીવનનાં અંતિમ વર્ષો એને ફાળવ્યાં -- આ કૃત્યની કદર થવી જોઈએ.’

એ પણ સાચું. સ્વામી પુનઃ પધાર્યા તેથી સ્ત્રીએ તો ધન્ય જ થવું રહ્યું. એ રળિયામણી ઘડીએ - આલાલીલા વાંસળિયા રે વઢાવો! - પાદપ્રક્ષાલન કરતાં કરતાં કે આરતી ઉતારતાં ઓછું જ પુછાય કે વ્હાલા, પાછા કેમ આવ્યા ? પેલીને શીદ છોડી દીધી ? હવે એ બાપડીનું શું થશે ? અને, આવ્યા તો ભલે આવ્યા પણ એને માટે કંઈક રોટલાપાણીની જોગવાઈ કરી છે કે નહીં ?!

અંતની નજીક પહોંચેલા કથાકારની આંખોમાં વિષાદ અને રમૂજ એકસાથે ચમકતાં હતાં. કટુતા સાથે એ પ્રહાર કર્યો ગયો, ‘વળી, તટસ્થપણે વિચારવામાં આવે તો આ ત્યાગ એટલે કે ત્યાગ નંબર બે પ્રમાણમાં સહેલો હતો. એટલાં રૂપાળાં તારાં દાદીને ભરજીવાનીમાં છોડ્યાં તો પેલી સાવ સાધારણ બાઈ શી વિસાતમાં ? રૂપ હતું નહીં, જીવાની પણ જતી રહી; તેથી પૂજ્યશ્રીનું કામ ઘણું સરળ બની ગયું.’

‘રીયલી ? મને તો એમ કે-’

ભૂલેશ્વરની બજારમાં એકબીજાનો હાથ પકડીને ચાલતાં સ્ત્રી-પુરુષનો ઉલ્લેખ થયો ત્યારથી ગાયત્રીની સામે અસાધારણ રૂપવતી સ્ત્રીનું ચિત્ર ઊભું થયું હતું.

‘અચ્છા, અંકલ, મને એ કહો કે ... એ કોણ હતાં અને શું કરતાં હતાં ? ટીચર હતાં ? દાદાની સાથે જોબ કરતાં હતાં ?’

‘ના, ના. કણાટકી સ્ત્રી, ખાસ્સી શ્યામ, ઝાઝું ભણેલી પણ નહીં. કોણ જાણે એનામાં શું જોયું હશે ! કદાચ થોડું ગાઈ શકતી હશે.’

દાદા ભવ્ય હતા તો દાદી કંઈ એમનાથી ઊતરતાં નહોતાં. ‘ગોરાણીમા’ એ શબ્દને શોભાવે એવી ગરવાઈ એમનામાં હતી. સ્વામીએ ઘડપણ સુધાર્યું તેથી પરિપૂર્ણતાનો ભાવ પણ હશે. માંદગી લઈને પુત્રના ઘેર આવ્યાં હોય, ખાટલામાંથી ઊભાં થઈ શકતાં ન હોય, તોયે જંપે નહીં. પુત્રવધૂને સતત સૂચનાઓ આપ્યા કરે. તમારા બાપુજીને એકલાં કઢી-ખીચડી નહીં ચાલે. ભાખરી બનાવો, પોચી. જોજો, ના’વાનું પાણી વધારે પડતું ઊંનું ન હોય.’

- વઉ, ઘડિયાળમાં જુઓ; સાડા નવ થયા.

પુત્રવધૂએ સમજવાનું કે સરમુખત્યારને ત્રીજી ચાનો સમય થયો.

પૂરા આત્મસંતોષ સાથે એક વાક્ય ઘણી વાર બોલાતું -- મારી ઉપર ગુસ્સે થશે ! ગાયત્રી ચમકી ગઈ, ‘કેમ, શું થયું, અંકલ ?’

હળવેથી, ઢીંચણ પર હાથ મૂકી હરિકાકા ઊભા થવાની તૈયારી કરતા હતા.

‘તડકો ચડ્યો. ક્યાં સુધી બેસીશું ?’

એટલે હરિકાકાની વાત પૂરી થઈ હતી.

ગાયત્રીએ નાનકડી માગણી કરી, ‘થોડી વાર બેસો. બે-પાંચ મિનિટ. પ્લીઝ, બોલ્યા વગર.’

*

છૂટા પડતી વખતે હરિકાકાનો આભાર માન્યો એમાં ઔપચારિકતા નહોતી. સુકાયેલાં જળને વૃદ્ધે વહેતાં કર્યાં હતાં, મૃત સ્વજનોને થોડા સમય માટે એની આજુબાજુ ફરતાં કરી દીધાં હતાં; આ કંઈ જેવીતેવી પ્રાપ્તિ નહોતી. સ્વર્ગસ્થ પિતાના મિત્રનું આટલાં વર્ષ પછી આ રીતે મળવું તે આકસ્મિક ન હોય; એના ચોક્કસ સંકેતો હતા.

આ એનો વારસો હતો.

ઘણી અસ્પષ્ટતાઓ હતી, વિસંગતિઓ હતી, પણ તે માટે હરિકાકાને દોષ દઈ શકાય નહીં. મિત્ર રજનીભાઈએ સ્વગતોક્તિ જેવા થોડા ઉદ્ગારો કર્યા હશે; એમાંથી જેટલું યાદ રહ્યું, જે સ્વરૂપે, તે એમણે પોતાની ભાષામાં કહ્યું. કથાને કાળનો ઘસારો તો લાગે. આનો અર્થ એ થયો કે આખી કથા નહીં, કથાના થોડા અંશો જ પોતાના સુધી આવ્યા હતા.

ખૂબ ગાબડાં હતાં.

લાલચ થતી હતી : અહીં સુધારો કરવો, ત્યાં એક રેખા ઉમેરવી -

એને પોતાની નાદાની પર હસવું આવ્યું.

આ તો જીવન હતું, શિખાઉ લેખક દ્વારા લખાયેલી વાર્તા નહીં કે પોતે એમાં સુધારા કરી પસંદગી પ્રમાણે ઘાટ આપે. વિસંગતિઓ દૂર કરી કલાકૃતિને બાળભોગ્ય બનાવવાનો વિચાર જ મૂર્ખાઈભર્યો હતો.

વળી, કેટલાંક દૃશ્યો પોતાની સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહ્યાં હતાં : પરમ સંતોષ સાથે આરામખુરશીમાં બેસી રહેતા વૃદ્ધ, ભક્તિપૂર્વક પતિની ચાકરી કરતાં વૃદ્ધા, પિતાના ચરણ પાસે બેસીને એક એક પુસ્તક રજૂ કરતો પુત્ર. જુઓ બાપુજી, ચાર્લ્સ લેમ્બના નિબંધો, રસેલની ઓટોબાયોગ્રાફી, નરસિંહરાવની રોજનીશી. આ બધું હરિકાકા દ્વારા

કહેવાયું નહોતું, કલ્પિત પણ નહોતું; પોતે એની સાક્ષી હતી. આ અંત, અગાઉની બધી વિકૃતિઓ અને અશુદ્ધિઓને ધોઈ નાખનારો હતો. કથાની મુલવણી અંતના આધારે ન થવી જોઈએ ?

આટલી દલીલો પછી પણ એક ખૂણામાં થોડી ખટક રહી હતી હતી. એવું ન બને કે મહત્વનો કોઈ મુદ્દો રજનીભાઈ દ્વારા કહેવાનો રહી ગયો હોય ? અથવા, કહેવાયો હોય પણ વૃદ્ધત્વના વેરાનમાં ખોવાઈ ગયો હોય ?

વારંવાર એનું મન પોસ્ટઓફિસવાળા દૃશ્ય પાસે જતું હતું. ત્યાં થોડો સુધારો કરવાની જરૂર જણાતી હતી. વધારે નહીં, બસ, થો...ડી છૂટ ન લઈ શકાય ?

પગાર હાથમાં આવે એવો જ પુત્ર ઉત્સાહથી ડગલાં ભરતો પોસ્ટઓફિસે જાય છે. આનંદ વહેંચવા નીકળ્યો છે તેથી એ કાઉન્ટર પર બેઠેલી સ્ત્રી સાથે થોડી રમૂજ પણ કરી લે છે. એક નહીં ચાલે, બેન; બે ફોર્મ આપો કારણ કે મારે માટે દિશા એક નહીં, બે છે.

ફોર્મ લઈ, હસીને થેન્ક યૂ કરી, ભીડમાંથી માર્ગ કરતો એ ખૂણામાં બારી પાસે જાય છે અને સુવાચ્ય અક્ષરે વિગતો ભરે છે. બંનેમાં રકમ સરખી. એક જાય ઉત્તર દિશામાં, વિજાપુર પાસેના ગામડે; બીજું દક્ષિણમાં, મુંબઈ તરફ, એક એકાકી વૃદ્ધાના સરનામે -

લાલચ ખૂબ થતી હતી, પરંતુ અંતે એ વિચારને પડતો મૂકવો પડ્યો. પ્રો. રજનીકાન્ત ઉપાધ્યાય પ્રત્યે પોતે કંઈક વધારે પડતી ઉદાર બન રહી હતી ! આ તો રંગીન જુઠાણું હતું. જેના તરફથી એને પ્રસાદ મળ્યો હતો તે દેવતા સત્ય સાથેની આવી છેડછાડ ચલાવી લે નહીં.

મનીઓર્ડરનું બીજું ફોર્મ આંખોના પ્રવાહીમાં ધૂજતું રહ્યું; પછી ખરી પડ્યું.

□

સાભાર સ્વીકાર

(૯૨) રિચર્ડેડ પુઅરડેડ : ભાવાનુવાદ-આદિત્ય વાસુ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૩૮, રૂ. ૧૯૯/-
(૯૩) સિકંદર અને નેપોલિયન : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૧૬, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૬૨, રૂ. ૯૦/- (૯૪) સિન્ધોરીટા આઈબેટીયા : અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૦૯, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૪૩, રૂ. ૧૧૦/- (૯૫) નર્મદા દર્શન પરિક્રમા : રમેશ રાવલ, ૨૦૧૫, લેખક પોતે, મુ. સિંહદ પૃ. Nil રૂ. Nil

નિબંધ

ચોકઠું

■ કિશોર વ્યાસ ■

ઢાળેલી ખુરશી પર દાંતના ડોક્ટરે મને સૂઈ જવાનું કહ્યું એથી હું ઘરના પલંગ પર નિરાંતથી આડો પડ્યો હોઉં એમ આંખો મીંચીને સૂઈ ગયો.

‘મોઢું ખોલો જોઈએ...’ શસ્ત્રસજ્જ થતાં ડોક્ટરે આદેશ કર્યો એ મેં સાંભળ્યું. છતાં ‘સૂઈ જાઓ’ જેથી એમની પ્રથમ સૂચના મને એટલી પસંદ પડી ગઈ હતી કે હું સૂઈ જ રહ્યો. ઘરમાં જે રીતે મને ઢંઢોળીને જગાડવામાં આવે છે એ રીતે આ ડોક્ટર મને જગાડી શક્યા નહિ. ભવિષ્યમાં મળનારી તગડી ફી આંખ સામે રાખીને તેઓ સલૂકાઈથી બોલ્યા : ‘તમારું મોં ખોલો, મારે તપાસવું કેમ ?’

ડોક્ટર અકળાઈ ઊઠે અને આમ જ મારા દાંતને ખાટા કરી નાખે એ પહેલાં જ મેં મારું મોં ખોલીને વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવી દીધું. મારો બે દાંત જૂલતા મિનારાની જેમ આગળ પાછળ ઢળી પડતા હતા તે છતાં એ ન તો પડતા હતા કે ન તો સ્થિર રહી શકતા હતા. ધરતીકંપ થયા પછી પડવાની અણી પર આવી ગયેલાં મકાનોને સાવચેતી ખાતર ઉતારી લેવામાં આવે છે. આવી સાવધાની વરતીને મેં ડોક્ટરને કહ્યું : ‘આ હલતા દાંતને કારણે હું નિરાંતથી ચા તો શું શ્વાસ પણ લઈ શકતો નથી.’

મારા શ્વાસની કટોકટીનું સાંભળીને તેઓ તરત બોલી ઊઠ્યા : ‘બહાર ફી તો જમા કરાવીને આવ્યા છો ને ?’ મેં દસસેરિયું માથું ધુણાવીને હા કહી એટલે પછી નિરાંત જીવે તેઓ કહે : ‘આ બંને દાંતને હવે તમારે વિદાય આપી દેવી પડશે. તમારી તિજોરીમાં પડ્યા પડ્યા સડે છે.’

‘તો પછી ત્યાં બે દાંતની જગા પડશે એનું હું શું કરીશ ?’

‘તમારે બિલ ચૂકવવા સિવાય કશું કરવાનું નથી. તમારા બે દાંતનું ચોકઠું બનાવવું પડશે.’

‘ચોકઠાં ગોઠવવાનું મને ફાવતું નથી. લાકડે માકડું વળગાડવા જતા ઘણા સંબંધીઓ મને વળગી પડ્યા છે’ એમ કહીને મેં એમને ખુશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કેમ કે દાંતને પાડવા આવતી વેળાથી જ મારા આખા શરીરે કંપવા લાગુ પડ્યો હતો.

એ પછી મેં ઘણા ધમપછાડા કર્યા. ડોક્ટરે કહ્યું : ‘મદદ થાઓ... જીવવા માટે ઘણાં બલિદાનો આપવાં પડે છે. વીર અને ત્યાગી પુરુષો હંમેશાં હસતા રહે છે.’ આમ ચાનક ચઢાવી ચઢાવીને નિર્દયપણે મારા બેય દાંતને એમણે ખેંચી કાઢ્યા. નખ કાપતી વેળાએ કપાયેલા નખને નાખી દેતા પણ મારો જીવ ચાલતો નથી ત્યારે જન્મ પછી થોડા પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

સમયમાં જ ભેટ રૂપે મળેલા દાંતને ખોવાની પીડા મારે રૂમાલમાં દબાવી દેવી પડી. હવે પડી ગયેલા દાંતને ઘરના છાપરા પર નાખીને નવા દાંત ઉગાડી કાઢવાની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. ભગવાને બ્રાહ્મણ વેશે આવીને કર્ણની પાસે એના કવચકુંડળ માગી લીધાં હતાં એમ આ ડોક્ટરે મારા દાંતને માંગીને મને રણમેદાનમાં નિરુપાય કરી મૂક્યો હતો.

અઠવાડિયા પછી ચોકઠાનું માપ આપવા આવવાનું કહીને ડોક્ટરે મને રવાના કર્યો. મોં પર મારી જેમ જ રૂમાલ દાબીને બેઠેલા દરદીઓ દુખાવાને કારણે મૂગા બેસી રહી દાંતની પીડાને મનમાં જ ગણગણી રહ્યા હતા. મારું ખીસું રૂપિયાથી ખાલી થઈ ગયું ને દવાઓથી ભરાઈ ગયું.

હું ઘરે ગયો ત્યારે મારા મોં પર દબાયેલા રૂમાલને જોઈ બધાં મોં પર હાથ મૂક્યા સિવાય, છુટ્ટા મોંએ હસી પડ્યાં. એ લોકોની દેખાતી બત્રીસીની મને ઈર્ષ્યા આવી. ‘દાંત પડાવી નાખવાની એવી તે શી ઉતાવળ હતી ? થોડો સમય રાખવા તો હતા.’ કોઈએ સહાનુભૂતિ બતાવી.

ઘર-દુકાનનાં છજાં અને ઓટલાને બિનકાયદેસર લંબાવી દીધા પછી એના ડેમોલિશનની નોટિસમાં અઠવાડિયાનો જ સમય આપવામાં આવે છે, જ્યારે મારા આ ઝૂલતા દાંતે તો મને ઘણા સમયથી નોટિસ આપી દીધી હતી. એક સમય હતો કે મારા મિત્રોએ ખોબો ભરીને ખરીદેલા શીંગણામાંથી મોટાભાગના હું કકડાવી જતો હતો. શેરડીના ચારપાંચ સાંઠાઓને ઉલાળી નાખવાની હરીફાઈ કરવી એ મારા માટે રમત-વાત હતી. હવે દાંત ઊલળી જતાં આ રમત સંકેલાઈ ગઈ હતી. ‘તમે બહુ ગળ્યું ખા-ખા કર્યું એનું જ આ પરિણામ છે. ડોક્ટર જે નિદાન વર્ષભર ન કરી શક્યા એ ઘરવાળાઓએ બેચાર સેકન્ડમાં પણ, સચોટ નિદાન કર્યું. કેટલાકે એવું પણ મર્મવચન સંભળાવ્યું કે ‘આળસને કારણે દાંત પર એક વાર બ્રશ હલાવવામાં પણ જે માણસ જેમતેમ પતાવતી હોય એના દાંત તો આપોઆપ પતી જ જાય છે ને !’

એ જે થયું તે. દાંત ગયા તે ગયા જ. ગયેલું કોઈ પાછું આવ્યું છે કે ?

ડોક્ટર બે-ચાર ઘક્કા પછી મારા બે દાંતનું ચોકઠું બનાવી આપ્યું. એક વાર તો ઘક્કો ખાધા પછી મારાથી પુછાઈ ગયેલું કે : ‘મારા દાંત આફ્રિકાના હાથીદાંતમાંથી બનાવવાના છો કે શું ? એમણે કહેલું : ‘હાથીના દાંત તો ચાવવાના જુદા અને દેખાડવાના જુદા હોય છે. તમારું ચોકઠું આ બેય કામ આપશે, સમજ્યા ને !’

છેલ્લા દોઢ-બે માસથી મારા દાંતના બોગદામાંથી ઘણુંબધું પસાર થઈ જતું હતું. જીભ વળી વળીને એ પડેલા ખાડામાં ફસાઈ જતી હતી આથી બોલવામાં લોચા વળતા હતા. એક બહેનને બા કહી દેતાં એ મારા પર વરસી પડી હતી. મારા કેટલાક શબ્દો સિસોટી બની ગયા હતા. મોંઘા ભાવનું ચોકઠું જ્યારે ડોક્ટરે મારા હાથમાં મૂકવાને બદલે મોંમાં મૂક્યું ત્યારે મારા અસલી દાંતની વચ્ચે એને ગોઠવાતાં ભારે મુશ્કેલી થઈ. અરીસામાં જોયું તો આ બે નવા ચમકતા દાંત કાગડાના ટોળામાં હંસોની માફક અલગ તરી આવતા હતા. હું કશુંક ડોક્ટરને કહેવા ગયો કે તાળવા સાથે મનમેળાપમાં પડેલું

ચોકઠું મોંમાંથી ઊછળીને બહાર નીકળી પડ્યું.

ડોક્ટરના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

ડોક્ટરનો કોઈ દાંત દરદીએ ખેંચી કાઢ્યો કે શું ? એવું સમજીને ડોક્ટરનો સહાયક દોડી આવ્યો.

‘જુઓ, હમણાં નવું નવું છે એટલે સાચવજો હોં !’

‘મફતમાં મળેલા દાંતને સાચવ્યા નથી એટલે હવે આ મોંઘા દાંતને તો સાચવશે જ ને!’ સહાયકે ટાપશી પૂરી.

ચોકઠું પહેરીને મેં ઘર ભણી પ્રયાણ કર્યું. કોઈએ જાતભાતના મસાલા ભરેલું બનારસી પાન ખવડાવી દીધું હોય એવું મારું મોં થઈ ગયું હતું. રસ્તામાં બોલ્યા વિના રહી જ ન શકાય એવા પ્રસંગોએ પણ મારે ચૂપ રહેવું પડ્યું. બસનો કંડક્ટર મારા પાંચ રૂપિયા ગુપચાવી ગયો. કોઈ બહેને ઉપરના માળેથી સૂપડીમાંનો કચરો મારા માથે પધરાવી બગલા જેવી લાંબી ડોક તાણી. ‘જુઓ તો...’ એવી રાડ પાડવા ગયો કે ચોકઠાના સાતે બ્રહ્માંડ ધ્રૂજી ઊઠ્યા. આથી નવ બોલવામાં જ નવ ગુણ છે એમ સમજી ઘર તરફ દોટ મૂકી.

ચોકઠાને લીધે મારા સ્વરૂપમાં અણધાર્યો બદલાવ થઈ ગયો હતો. આ કારણે સુદામા જેમ દ્વારિકાથી પાછા ફરીને પોતાના ઘરે આવ્યા અને પોતાની પત્નીને જે ઓળખી શક્યા ન હતા એવી દશા મારા પરિવારને થઈ પણ મારા એનાં એજ કપડાં, ઘસાયેલી ચંપલ અને મારા સાત ખોટનાં ચશમાં પરથી તેઓએ મારી ઓળખ કરી લીધી. રોજરોજ ઢીલી ખીચડી ખાવામાંથી પરિવારને હવે છુટકારો મળશે એ જાણીને તેઓ રાજી થઈ ગયા.

બીજા દિવસે સવારના પહોરમાં અસલી દાંતની સાથે નવા નવા ચોકઠાને પણ બ્રશ કરી ઉમંગથી પહેરી લીધું. લોટો ભરીને પાણી પીવાની આદતમાં જેવી ઊંચેથી ધાર કરી પાણી પીવા ગયો કે ચોકઠું નીકળીને પાણી સાથે પેટમાં ઊતરી ગયું.

‘રાઈના દાણા જેવડી ટીકડી લેવામાં ધમપછાડા કરો છો ને આખું ચોકઠું ગળી શી રીતે ગયા ? પરિવારનું તો આશ્ચર્ય શમતું ન હતું.

મહિના-માસે માંડ બનાવી શકાયેલા ચોકઠાંની આવી હાલત સાંભળીને ડોક્ટર પણ ધગી ગયા. મારી તપાસમાં કશું ચિંતાજનક ના જણાયું. ‘બજારમાંથી ડઝન કેળા લેતા જાઓ, એ સિવાય કશું ખાશો નહિ. અને હાં... હવે ચોકઠાંજોગ રકમ એકઠી થાય ત્યારે આપણે નવું ચોકઠું બનાવીશું.’ ડોક્ટરે ગુસ્સો ગળી જઈઆને ચોકઠાં ગળી જનાર આ દરદીને મહામૂલી સલાહ આપી.

એક વાર ચોકઠું બનાવી લીધા પછી ને તરત ગુમાવી દીધા પછી પણ ચારેક ડોક્ટરોને આ ચોકઠાએ ઘણો લાભ કરાવી આપ્યો. ચોકઠા વિના જ સિસોટી વગાડતાં ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. બત્રીસ પૂતળીઓમાંથી બે પૂતળીઓ આજેય રિસાયેલી હોવા છતાં આજ સુધી મારી વારતા અટકી પડી નથી...

વિદેશી સાહિત્ય

બે કાવ્યો : મિરોસ્લાફ હોલુબ

■ અનુવાદ : હરીશ મીનાશ્રુ ■

(ઈઆન મિલ્નર, જર્મિલા મિલ્નર, જ્યોર્જ થેઈનર અને ઈવાલડ ઓસર્સના અંગ્રેજી અનુવાદના આધારે)

[યેક ભાષાના યુરોપના આધુનિક અને પ્રયોગશીલ અગ્રણી કવિ; જીવનકાળ : ૧૯૨૩ થી ૧૯૯૮. જન્મ ચેક રિપબ્લિકના પિલ્સન પ્રાંત, પશ્ચિમી બોહેમિયામાં. લેટિન અને ગ્રીકમાં અભ્યાસ. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આજીવિકા માટે રેલવે સ્ટેશન પર મજૂરી પણ કરી. યુદ્ધસમાપ્તિ બાદ પ્રાગની ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીમાં વિજ્ઞાન અને પેથોલોજીનો અભ્યાસ કર્યો. સન ૧૯૫૪માં ડોક્ટરેટની પદવી પામ્યા. કાવ્ય-લેખન સાથે સાથે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ નોંધપાત્ર લેખન કર્યું. અનેક પુરસ્કારોથી સન્માનિત. કવિતાને અખબાર જેટલી હળવાશથી વાંચવાની એ સલાહ આપે છે. ઇમ્યુનોલોજિસ્ટ તરીકેના એમના અનુભવો એમનાં કાવ્યોમાં સહજ દેખા દેતા રહે છે ને વિજ્ઞાનના અધ્યાસો વિલક્ષણ રીતે મેટાફર બનીને પ્રગટતા રહે છે. સન ૧૯૭૬ જેટલા વહેલા, ઉ.જો.એ એમની 'નિશીથ' પુરસ્કાર ગ્રંથમાળામાં 'વસ્તુનું મૂળ અને બીજાં કાવ્યો' એ સંચય દ્વારા ગુજરાતને આ પ્રયોગશીલ કવિનો પરિચય સુપેરે કરાવ્યો છે.]

૧. ઝાડ પર બિલ્લીઓ ઊગવા વિશે એક સંક્ષિપ્ત ચિંતન

જ્યારે છછૂંદરોની વાર્ષિક બેઠકો મળતી રહેતી હતી
અને જ્યારે બહેતર હતી એમની નેત્રજ્યોતિ
એમને ઈચ્છા જાગી કે તપાસ તદો કરીએ કે
ઉપર છે શું
એટલે એમણે નીમ્યું એક તપાસપંચ, બે બાબતે તપાસ કરવા કે
ઉપર શું છે

પંચે મોકલ્યું એક તેજ આંખોવાળું સ્ફૂર્તિલું છછૂંદર
પોતાના મૂળ નિવાસ ધરીત માતાથી છૂટા પડીને એણે જોયું
એક ઝાડ, જેની પર એક પક્ષી બેઠું હતું

એ પરથી સિદ્ધાંત એ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો કે
ત્યાં, ઉપર, ઝાડ પર ઊગે છે પક્ષીઓ. જોકે

કેટલાંક છછૂંદરોને લાગ્યું કે આટલી સરળ તો ના હોઈ શકે આ વાત.
એટલે મોકલ્યું એમણે એક બીજું છછૂંદર, એ તપાસ કરવા કે શું ખરેખર જ
ઊગે છે પક્ષીઓ વૃક્ષ પર.

એ વખતે સાંજ ઢળી ચૂકી હતી, વૃક્ષ પર
કેટલીક બિલ્લીઓ મ્યાઉં મ્યાઉં કરી રહી હતી. મ્યાઉં મ્યાઉં
કરનારી બિલ્લીઓ ઊગે છે વૃક્ષ પર : ઘોષિત કર્યું
આ બીજા છછૂંદરે. આ રીતે વિકસિત થયો એક વૈકલ્પિક સિદ્ધાંત
બિલ્લીઓ અંગે.

પરસ્પર વિરોધી આ બે સિદ્ધાંતોથી પરેશન થઈ ગયો
તપાસપંચનો એક છટકેલ મગજનો પીઠ સદસ્ય.
એ પોતે જ ચડી ગયો ઉપર, જાતતપાસ માટે.
રાત પડી ગયેલી એ વખતે અને ગાઢ અંધારું છવાઈ ગયું હતું.

ભૂલભરેલા છે બંને સિદ્ધાંત, એવું જાહેર કર્યું
એ માનનીય છછૂંદરે.
પક્ષીઓ અને બિલ્લીઓ
કેવળ દષ્ટિભ્રમ છે ને એવું થાય છે
પ્રકાશના વક્રીભવનને લીધે. ખરેખર જુઓ તો ચીજો ઉપર બિલકુલ એવી જ છે
જેવી નીચે, ફરક હોય તો આટલો જ
કે ઉપર માટી થોડી ઓછી ઘટ્ટ છે અને ઝાડનાં
ઉપરનાં મૂળિયાં ધીમું ધીમું બબડે છે.
પણ એ તો જરા જરા જ.

વાત જુઓ તો બસ આટલી છે.

ત્યારથી છછૂંદર જમીનની નીચે જ રહેતાં આવ્યાં છે :
હવે એ નીમતાં નથી કોઈ તપાસપંચ
કે પૂર્વધારણા બાંધતાં નથી બિલાડીઓના અસ્તિત્વ વિષે.
ને બાંધે છે તો જરાક અમથી.

૨. નેપોલિયન

છોકરાંવ, ક્યારે જન્મ્યો હતો
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ,
પૂછે છે માસ્તર.

હજાર વરસ પહેલાં, છોકરાં કહે છે.
સો વરસ પહેલાં, છોકરાં કહે છે.
ગયે વરસે, છોકરાં કહે છે.
કોઈને ખબર નથી.

છોકરાંવ, શું શું કર્યું
નેપોલિયન બોનાપાર્ટે,
પૂછે છે માસ્તર.
લડાઈ જીતી ગયો, છોકરાં કહે છે.
લડાઈ હારી ગયો, છોકરાં કહે છે.
કોઈને ખબર નથી.

અમારા ખાટકી કને એક કૂતરો હતો
નામે નેપોલિયન,
ફાંટિસેકે કહ્યું.
ખાટકી એને ઝૂડતો રહેતો
ભૂખનો માર્યો મરી ગયો એ કૂતરો
વરસેક પહેલાં.

ને બધાંય છોકરાં હવે
દુઃખી છે નેપોલિયન માટે.

*

વર્જિનીયા વુલ્ફ : (૧૮૮૨-૧૯૪૧) | અનુવાદ : સુરેશ શુક્લ

એડબીન વર્જિનીયા વુલ્ફનો જન્મ સર લેસ્લી સ્ટીફન-જુલિયાના કુટુંબમાં થયો. સર લેસ્લી સ્ટીફનની સાહિત્યકારોમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક અને વૃત્તાંતકાર તરીકેની ગણના હતા. વર્જિનીયા, વેનેસાં અને ટોબીએ માતાનું છત્ર નાની વયમાં ગુમાવ્યું. એ સમયે સર લેસ્લી 'ડિક્નેરી ઓફ નેશનલ બાયોગ્રાફી'નું કામ કરી રહ્યા હતા. આ દુઃખની પળે સ્ટેલા ડકવર્થે કુટુંબની સંભાળ લીધી. વર્જિનીયાને વોલ્ટર પેટરની બહેન જેનેટ કેઈસે ગ્રીક અને લેટિનની સઘન તાલીમ આપી જેથી તેને યુનિવર્સિટીની તાલીમની જરૂર ન પડી, ભાઈ ટોબીએ કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લઈને વકીલાત કરવાનો સંકલ્પ કરેલો. સર લેસ્લીનું મિત્રમંડળ જ્યોર્જ મેરીડીથ, જહોન મોરલી અને લોર્ડ જી.કેઈન્સ હતા. સર સ્ટીફને અંગત લાઈબ્રેરીમાં વિશ્વસાહિત્ય સાચવેલું, એ સમયે યુવતીઓને અમુક જ પ્રકારના સાહિત્યનું વાચન કરવાનું કહેવામાં આવતું પણ વર્જિનીયા માટે પિતા તરફથી

એ પ્રકારનું કોઈ બંધન નહોતું. આ રીતે વર્જિનીયાએ ખૂબ જ ખંતપૂર્વક અધ્યયન કર્યું. આ સમય દરમિયાન વર્જિનીયાને ત્યાં ઈ.એમ. ફોસ્ટર, ક્રિસ્ટોફર ફાય, ડેઝમંડ મેકાર્થી, લિયોનાર્ડ વુલ્ફ અને રસેલની અવરજવર વધી. આ ગ્રૂપ લંડનમાં 'બ્લૂમ્સબરીગ્રૂપ' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું, આ બૌદ્ધિકોનો અભિગમ રૂઢિભંગકનો હતો. સામાન્ય રીતે એ પ્રકારનો પરોક્ષ રીતે પરિચય સૌ વાચકોને વર્જિનીયા 'અ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન'માં કરાવે છે. સર સ્ટીફનનું 'કેન્સર'ને લીધે નિધન ઈ.સ. ૧૯૦૪ થયું એ આકરી પળે વર્જિનીયા વ્યથિત સ્વરે કહ્યું : 'ધ ગ્રેટેસ્ટ ડિઝાસ્ટર ઘેટ કુડ હેપન.' આ કપરા સંજોગોમાં મનની સ્વસ્થતા જાળવવા 'હાઈડપાર્ક'નું ઘર છોડીને ગોર્ડન સ્કૂવેર, બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમ પાસે રહેવા ગયા. વર્જિનીયા માનસિક સ્વસ્થતા મેળવવા ઇટલી, ગ્રીસ અને સ્પેઈનનો પ્રવાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૧૨માં વર્જિનીયાએ લિયોનાર્ડ વુલ્ફની સાથે લગ્ન કર્યા અને એમના માર્ગદર્શન હેઠળ 'હોગાર્થ પ્રેસ' શરૂ કરી પાંચેક વર્ષ સુધી ચલાવ્યો. શરૂઆતમાં વર્જિનીયાની 'ધ વોયેજ આઉટ' ૧૯૧૩માં એ પ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. નાનપણથી જ વર્જિનીયાની તબિયત ખૂબ જ નાજુક હોવાને લીધે ક્યારેક તાણનો અનુભવ થતો. આ પ્રકારની માંદગીને લીધે ક્યારેક તે આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરતા.

વીસમી સદીના ત્રીજા દશકામાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં અમુક અંશે લેખિકાઓનું પ્રભુત્વ રહ્યું. એ સમયે વર્જિનીયા વુલ્ફ, ડોરોથી રિચર્ડસન, રોઝ મેકોલે, મિસિસ કલ્ડવેલ, સરાહ ગ્રાન્ડ અને કેથરીન મેન્સફીલ્ડ હતાં. વર્જિનીયા વુલ્ફે આઠ નવલકથા આપી છે. નવલકથાને કોઈ પણ ચોક્કસ બીબામાં ઢાળવાને બદલે 'સ્ટ્રીમ ઓફ કોન્સિયસનેસ' દ્વારા મનુષ્યના આંતરમનની ચેતનામાં પળે પળે બદલાતા વિચારનાં વમળોને શબ્દાતીત કરવા સઘન પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રકાર રજૂઆતમાં કોઈ રોમાન્સ, ટ્રેજેડી કે કોમેડી નથી. આ પ્રકારની શૈલીમાં અનુભવાતીવાદ (ટ્રાન્સડેન્ટલિઝમ) ક્યારેક ઉપહાસ (ટ્રાવેસ્ટી) અને પુનરુક્તિનું જોમ સ્પષ્ટપણે જણાય છે. આ રીતે વર્જિનીયા જેઈમ્સ જોયુસની માફક એકાદ-બે પાત્રોની એકોક્તિ દ્વારા શહેરની શેરીઓનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન કરી કશા પણ અંતરાય વગર જીવન સાથે પરોક્ષ સંબંધ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે નવલકથાની કથાવસ્તુને જરા પણ ગંભીરતાથી લેવાનો પ્રયત્ન થતો નથી.

'ધ વોયેજ આઉટ' (૧૯૧૩) :

વર્જિનીયા વુલ્ફની પહેલી પ્રતીકાત્મક નવલકથામાં રાશેલ, મિસિસ હલિંગ એલિયટ અને જેઈમ્સ હાવલેની આંતરિક અને બહારની ઘટનાઓની વાત છે. નવલકથાના કેન્દ્રસ્થાને રાશેલ છે, જે સ્વથી અને સમાજની સાથે રોજિંદા નાનામોટા વ્યવહારમાં ઘર્ષણનો અનુભવ કર્યા કરે છે. તે ક્યાંય પોતાની સ્વતંત્રતાનો સાચો તાગ મેળવીને સરસાઈ મેળવી શકે એમ નથી ! સામાન્ય વ્યક્તિ મનપસંદ દિવાસ્વપ્નોનો આશરો ક્યાં સુધી મેળવે ! કાર્યરત વ્યક્તિ પોતાના આદર્શને લઈને આજના આ ખારીલા... ઈષાનુઓ.. મનુષ્યોની સાથે કદમ કેવી રીતે મેળવી શકે ! અહીંયાં એકપક્ષીય આસક્તિને કારણે મન વિકૃત ના બને અને ક્યારેક માનસિક વિસ્ફોટ સર્જાય છે. લેખિકાએ કરેલું સબળ નિરૂપણ જોઈએ :

“Look within and life, it seems very far from being like this’ ‘Life is not a series of gig-lamps symmetrically arranged, life is a luminous halo, a semitransparent envelope surrounding us from the beginning of consciousness to the end.”

દક્ષિણ અમેરિકાને પ્રવાસે જઈ રહેલા વ્હાણમાં રાશેલનું આકસ્મિક મૃત્યુ એ સુજ્ઞવાચકને પસંદ ન પડે. લેખિકાએ દક્ષિણ અમેરિકાનો પ્રવાસ ક્યારેય નહોતો કર્યો. નવલકથાની પૂર્વભૂમિકા તો લેખિકાનું કલ્પન જ છે. (કલ્પનવિહાર છે.) રાશેલને એકાંતમાં સંગીત સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ ટેરેન્સને નવલકથા લખવામાં રુચિ છે. ‘ધ વોયેજ આઉટ’, ‘ધ વોયેજ વિધિન’. લેખિકા આંતરમનનાં સંચલનોને ઝીણવટપૂર્વક નિરૂપે છે. સંકુલ મનોવ્યાપારોનું પ્રતિનિધાન તો વર્જિનીયા વુલ્ફ માટે સહજ છે. આમ છતાં વર્જિનીયા વુલ્ફ એમની નવલકથામાં એક પછી એક સશક્ત પ્રતીકો દ્વારા નાનાંમોટાં પાત્રો દ્વારા મનોમનની વેદના... સંવેદના ચલચિત્રના દશ્યની જેમ સુજ્ઞ વાચકવર્ગને દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે.

‘નાઈટ એન્ડ ડે’ (૧૯૧૯) :

લેખિકાએ નાયિકા કેથરીનનું મન લંડન શહેરના ધમાલિયા વાતાવરણથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે એમ કહ્યું છે. અહીંયાં નાયક-નાયિકા વચ્ચે રોમાન્સ નથી પણ શુષ્કતા છે, જે આપણને શેક્સ્પિયરનાં ‘મચ અ ડુ એબાઉટ નર્થિંગ’ના બિયાટ્રિસ અને બેનેડીક્ટનું સ્મરણ કરાવે છે. ‘નાઈટ’ને આપણે પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપ ગણીએ, જે વ્યક્તિને રોજબરોજની કામની જંજાળમાંથી છૂટીને આંતરમનની ખોજ માટે સુવિધા આપે, ‘ડે’ સામાન્ય માણસને રોજબરોજનાં સારાંમાઠાં દશ્યોનો મૂક સાક્ષી બની જોતો રહે. રાલ્ફ, કેથરીનના પ્રેમના શુષ્ક અનુભવને લીધે સાવ એકલો પડ્યો છે, એ જાણે ઈંદ્રજાળમાં ફસાયો હોય એવો અનુભવ કરી, વર્તન પણ એવું કર્યા કરે છે. કેથરીનના મનમાં પણ દ્વિધા છે, કે શું બંને વચ્ચે પ્રેમ છે? એવી શક્યતા ખરી? અહીંયાં લેખિકાનો હળવાશભર્યો દામ્પત્યજીવન ઉપરનો કટાક્ષ છે. કેથરીન-રાલ્ફ વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ સંઘર્ષનું મૂળ હશે એમ સુજ્ઞ વાચક અનુમાન કરે ખરો ! પણ રાલ્ફનું એક વિધાન આપણા તારણને ખોટું પાડે !

“I have made you (Katherine) my standard ever since I saw you. I have dreant about you. I have thought nothing...”

લેખિકાએ લાગણીઓના વિવિધ રંગીન ભાવો નિરૂપવામાં ક્યાંય કસર કરી નથી. એક બાજુ ભાષાની ગતિ છે તો બીજી બાજુ ઊર્મિઓનો ઠલવાતો ઊભરો પણ છે.

‘જેકબ રૂમ’ (૧૯૨૨) :

પણ આ જેકબ ફલેન્ડર્સ કોણ છે? એ વિધવા માતાનો સપૂત છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીના આંગલસમાજમાં યુવાનોનું પ્રતિનિધિત્વ જેકબ ફલેન્ડર્સ કરે છે. એ કદાચ ‘બ્લુમ્સબરી ગ્રૂપ’નો સક્રિય સભ્ય હોય, તેણે પ્રતિષ્ઠિત યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચશિક્ષણ લીધું છે. તેને અનેક સ્ત્રીમિત્રો છે અને વારંવાર સંગીતસંધ્યાના પ્રોગ્રામમાં હાજરી આપે છે. તો ક્યારેક બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં લટાર મારે છે. ક્યારેક તેનો મિત્રોની હાજરીમાં બેસૂરો અવાજ સંભળાય છે : ‘મિત્રો, તમારા સોગંદ ખાઈને કહીશ કે વધારે પડતી સંવિતિ એ પણ

એક સંતાપની બીમારી છે.’ મનુષ્યના આંતરમનની રજૂઆત એ જ લેખિકાનું કલાસામર્થ્ય છે. વિગતપ્રચુર ઝીણવટભર્યા વર્ણનોને કારણે ભાવજગતનું સબળ નિરૂપણ કરવાની એમની ફાવટની વિવેચકોએ હંમેશાં પ્રશંસા કરી છે.

‘મિસિસ ડોલોવે’ (૧૯૨૫) :

વર્જિનીયા વુલ્ફે નવલકથાની રૂપરચનાની નોંધ ક્યારેય પણ ગંભીરતાથી લીધી હોય એમ જણાતું નથી. આ રીતે અહીંયાં ‘કોહેસિવ સેન્ટર’ નથી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછીની ગ્રીષ્મઋતુની બપોરની વાત છે. મિસિસ ક્લેરીસા ડોલોવે લંડન શહેરનાં પ્રતિષ્ઠિત લોકોને માટે સાંજે પાર્ટી-પ્રોગ્રામનું આયોજન કર્યું છે. મિસિસ ડોલોવેની આદર્શ યજમાન તરીકેની સૌના મનમાં ખૂબ જ સારી છાપ હોવાથી એ બાબતની ચર્ચા લંડનશહેરના અમીર વર્ગમાં છે. જે લોકોને નિમંત્રણ નથી મળ્યું એ લોકો પણ મિસિસ ડોલોવેની પાર્ટીમાં હાજર રહેવા ઉત્સુક છે, કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો નિમંત્રણ મેળવ્યા વગર પણ કોઈ બહાના હેઠળ હાજરી આપવાનો સંકલ્પ કરી રહ્યા છે. મિસિસ ડોલોવે ફૂલવાળાને ત્યાંથી ‘બુકે’ લેવા જતાં પહેલાં મનમાં વિચારોનું જબરજસ્ત ઘોડાપૂર આવે છે અને વાચકને લંડનના અનેક જાણીતા વિસ્તારનો પરોક્ષ પરિચય કરાવે છે - મુખ્યત્વે ટોટેનહેમ કોર્ટ રોડ, ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, વેસ્ટમિન્સ્ટર એબે, હાઈડ પાર્ક, જેમ્સ પાર્ક, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, બોન્ડ સ્ટ્રીટ, બિગબેન ટાવરના ડંકા સતત સંભળાયા કરે છે જે પ્રતીકાત્મક બની કાળચક્રની ગતિનું વાચકને પણ સ્મરણ કરાવે છે.

મિસ્ટર રિચર્ડ ડોલોવે પાલામિન્ટમાં સક્રિય સંસદસભ્ય છે, જે પ્રજાના રોજબરોજના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી, પ્રજાની અપેક્ષા પ્રમાણે ઉકેલ લાવવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે. મિસિસ ડોલોવેની તંદુરસ્તી સારી નથી હજુ પણ એમને ઈન્ફલુએન્સાની માંદગીની થોડીઘણી અસર છે. ત્રીસ વર્ષ બાદ બ્રિટિશ સરકારની ઈન્ડિયામાં નોકરી કરીને પીટર વોલ્શ લંડન આવ્યા છે. આકસ્મિક રીતે પીટર વોલ્શને મિસિસ ક્લેરીસા ડોલોવેની પાર્ટીની જાણ થાય છે. ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં ક્લેરીસા અને પીટર વોલ્શને પ્રેમસંબંધ હતો પણ વીતેલા સમયગાળામાં વોલ્શે ક્લેરીસાને ક્યારેય પણ પત્ર લખ્યો નહોતો. વોલ્શેને ઈન્ડિયામાં નોકરી મળી અને સ્ટીમર દ્વારા ગયો ત્યારે તેણે કોઈ યુવતી સાથે લગ્ન કરી લીધાં હતાં. આ બાબતની ખબર ક્લેરીસાને તેમના કોઈ શુભેચ્છક પાસેથી મળી હતી. બદલાયેલ પરિસ્થિતિમાં ક્લેરીસાએ પીટરને જરાપણ અગત્ય નહોતી આપી. આ પ્રકારની કથાવસ્તુને રજૂ કરતાં ક્લેરીસાની આંતરચેતનાને સતત દબ કરીને વીતેલા સમયની ભીનાશને ફંફોળવા પ્રયાસ કરતાં કેવા અનુમાનસિદ્ધ સૂર રેલાવે છે, એ લેખિકાના શબ્દોમાં જોઈએ :

(a) ‘Human nature is remorseless’

‘માનવસ્વભાવ નિષ્કર છે.’

(b) ‘Nobody lives for himself alone.’

‘જીવે છે માનવી સર્વ કાજે.’

વીસમી સદીના બ્રિટિશ નવલકથાકારોમાં વર્જિનીયા વુલ્ફનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. લાગણીઓના વિવિધરંગી ભાવો નિરૂપવામાં જેઈમ્સ જોય્સની માફક તેઓ અગ્રેસર રહ્યા

છે. એમના મનોવૈજ્ઞાનિક કલ્પનવિહાર આકર્ષક છે. વર્ષો પહેલાંના પ્રણયીજનો અલગ જીવનતંત્રમાં અસ્થિરતાના અનુભવનું નિરૂપણ યોગ્ય રીતે કરી, નાયિકાની મનઃસ્થિતિમાં શું પ્રવર્તે છે એ વર્જિનીયા વુલ્ફનો ગમતો વિષય છે. મિસિસ ડોલોવે અને પીટર વોલ્શ, બંને પાત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષસભર પ્રણયનો ભૂતકાળ સૌ વાચકની રુચિ જાળવી રાખે છે. પ્રણયસંબંધનું અકલ્પ્ય એવું આકર્ષક ચિત્ર વર્તમાનકાળ-ભૂતકાળને સાથે યોજીને આલેખાયું છે.

‘ટુ ધ લાઈટહાઉસ’ (૧૯૨૭) :

નવલકથાની શરૂઆત તદ્દન સામાન્ય દૃશ્યથી થાય છે. મિસિસ રામસેની ઉંમર પચાસ છે, આઠ બાળકોની માતા છે. નાના બાળક માટેનાં મોજાંની ગૂંથણી કરી રહી છે. તે સૌથી નાના દીકરાને ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક વહેલી સવારે સમયસર ઊઠી જવા માટેની શીખ આપતાં કહે છે : ‘But you’ll have to be up with the lark..’ પણ એ પોતાનો રહેશે. અરીસામાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે લેખિકાએ બહુ જ ટૂંકમાં કહ્યું છે : ‘When she looked in the glass and saw her hair grey, her cheek sunk at fifty.’ મિસિસ રામસેની મૂંગી વેદનાનો હૃદયસ્પર્શી ચિતાર વર્જિનીયા આપે છે. વ્હાલસોયા પુત્રને જે દૂરના ટાપુએ ફરવા લઈ જવાનું માએ વચન આપેલું એ વચન પાળી શકે એમ નથી. કારણ કે શ્રીયુત રામસેના કહેવા પ્રમાણે કુદરતી વાતાવરણ બદલાયું હતું અને એ પરિસ્થિતિમાં સૌના જીવનું જોખમ હતું. વર્જિનીયાએ પુરુષપ્રધાન સમાજની જોડુકમીની વાત કરી છે. મિસિસ રામસે પ્રોઢ કહી શકાય પણ રામસેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અહીંયાં કોઈ નાનું પગલું ભરવાની હિંમત ન કરે. આ રીતે મિસિસ રામસેના વ્યક્તિત્વનો હર પળે જાણે દ્વાસ થાય છે.

કથાવસ્તુનો પ્રવાહ ક્યારેય ધીમો પડતો નથી. શરૂઆતનાં પચ્ચીસથી ત્રીસ પાનાંમાં સાત-આઠ વર્ષના સમયગાળાને લેખિકાએ આવરી લઈને બાળકોના ઉછેર અને પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંઘર્ષની રજૂઆત કરી છે. આ સાથે પ્રેમી યુગલની વાત પણ સમાન્તરે ચાલે છે. પણ ક્યારેક રજૂઆત જે પ્રમાણે સ્થગિત થાય છે. એ નવલકથાકારના શબ્દોમાં જોઈએ :

... And what then ? For she felt that he was still looking at her, but that his look had changed. He wanted something wanted the thing she always found it so difficult to give him, wanted her to tell him that she loved him. (p. 109)

નવલકથાની શરૂઆતથી જ રામસે અને તેમની પત્ની વચ્ચે સુમેળ જણાતો નથી. શું બાળકોની હાજરીમાં આટલાં વર્ષો વિવાદમાં જ કાઢ્યાં હશે ! વર્જિનીયા ક્યારેક તદ્દન અપરિચિત એવા શબ્દોની માયાજાળ ફેલાવી કાંઈક પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણે વર્જિનીયાનો જરૂર આદર કરીએ. રિક્તતા સામાન્ય વાચક માટે સરળ નથી, એ જોઈએ :

(a) ‘Not a breath of wind blew. The water chuckled and gurgled in the bottom of the boat where three or four mackerel boat their tails up and down in a pool of water not deep enough to cover them.’ (p. 165)

(b) ‘The children are disgraceful’, she said, sighing. He said something about punctuality being one of the minor virtues which we do not acquire until later in life.’

અહીંયાં આપણને લેખિકાના ગદ્યની પ્રતિભાવંતતાનો અણસાર આવે છે. મોટા

કલાકારની શૈલી કદીપણ એકાંગી નથી હોતી, મધ્યમાર્ગી હોય છે; તો ક્યારેક પુનરુક્તિ હોય છે. આમ છતાં એ માધુર્યથી સભર હોય છે.

Reference :

- (1) To the Light House
Virginia Wolf, Edited by Kate Flint
(Orient Longman) 1992
- (2) Mrs. Dalloway
UBS Publishers’ Distributor Pvt. Ltd.
(Reprint 2007)
- (3) Virginia Wolf and her world
By John Lehman
Thames and Hudson (Reprinted 1975)
London
- (4) The Novels of Virginia Wolf
(Fact and vision)
By Alice Van Buren Kelley

સાભાર સ્વીકાર

(૯૬) સફળતાની સિસ્મોગ્રાફી : ડૉ.ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃ. ૧૦+૧૭૪, રૂ. ૧૮૦/- (૯૭) ભીષણ ભષ્ટ્રાચાર : ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૧૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત પૃ.૧૯૨, રૂ. ૧૮૦/- (૯૮) સંસ્થા સંચાલન : ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૧૨, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૪૦/- (૯૯) નિર્ણયાત્મક ભુદ્ધિ : ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૧૧, સાહિત્ય સંગમ સુરત પૃ.૧૪૨, રૂ. ૧૩૫/- (૧૦૦) વ્યક્તિત્વ વિલક્ષણો : ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૧૩, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ.૧૬૦, રૂ. ૧૫૦/- (૧૦૧) આથમી નથી ગઈ રાત : ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા, ૨૦૧૦, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૩૮૪, રૂ. ૨૫૦/- (૧૦૨) વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની સફર : ચિંતન ભટ્ટ, ૨૦૧૬, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ, પૃ.૧૪૨, રૂ. ૧૪૦/-

અખાનું છપ્પાશાસ્ત્ર કવિ શ્રી ધીરુ પરીખ પાસે...

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

છપ્પા

અક્ષર અંગ

એક હસ્તનું એવું ચેન, કાયમ દેખી પકડે પેન;
પેન મહીથી દદડે શાહી, એને અક્ષર ગણતો ચાહી;
ટીપાં એમ સૌ ટોળે વળે, પછી હસ્તને આખોક ગળે.

એમ ગળાતો પહોંચે તળ, માને ના અક્ષરિયું જળ;
જળમાં ઝોકાં ખાતો હસ્ત, કાગળ ના બોલે જે ત્રસ્ત;
લેખણ લાંબી વધતી જાય, રહે શાહી અક્ષર ઢોળાય.

ઢોળાયા અક્ષર ક્યાં જાય ? આકળવિકળ બહુયે થાય;
હારબંધ ઊભા એ સહુ, કહે હસ્ત હું પંક્તિ લહું;
પંક્તિમાં ખોવાયો હાથ, કાગળ ક્યાં છે કોઈનો નાથ ?

અક્ષરનો ત્યાં ઢગલો થયો, હસ્ત પછી માતેલો ભયો;
એમ વધુ એ લખતો જાય, લખતો લખતો લેખક થાય;
લેખક થાતાં લબકે પેન, અક્ષરટીપે ચઢતું ઘેન.

ઘેન થકી જાગે તો સમ, કલમ ન જાણે અક્ષર-ગમ;
તોય વધુ એ લખતો ફરે, અક્ષર એનો ચારો ચરે;
આખર તો એવું થૈ રહે, ડૂબે અક્ષર કલમો વ્હે.

(આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ઉત્તરાર્ધ), પૃ. ૨૨૯)

— ધીરુ પરીખ

ચોપાઈ બન્ધવાળા છપ્પાનો સાહિત્યપ્રકાર (ઝાંર) ગુજરાતી ગિરામાં અખાનાં નામે ચઢી ગયો. છપ્પા સાથે અખાનું નામ છપાઈ ગયું, છવાઈ ગયું. તેમણે બધા છપ્પાને વિષયાનુસાર ‘અંગ’ રૂપે ફાળવ્યા.

એ પરંપરામાં કવિશ્રી ધીરુ પરીખે વિભિન્ન અંગ સમેત છપ્પા રચ્યા. વિવેચક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ એમના સંપાદનમાં માત્ર અક્ષર અંગવાળી એક કૃતિ તરફ ધ્યાન

દોર્યું. એમાં ઔચિત્ય છે. લેખકોનો પનારો તો અક્ષર સાથે આજીવન, આમરણ હોવાનો. એના અનુલક્ષમાં કવિએ હસ્ત અંગનો અક્ષર સાથે હસ્તમેળાપ આ રચનામાં સફળ રીતિવિધિપૂર્વક કરી આપ્યો!

અખાને અનુસરી, પણ નિજ મૌલિક શૈલીમાં લેખકજમાતને નિશાન બનાવી કટાક્ષકળા (સેટાયર)ને ધાર કાઢી, રમૂજ ભેળા ટોણાને વક્રોક્તિ (સાર્કઝમ)નો લાભ આપી કેવું કામ કાઢી લીધું છે... પ્રસ્તુત રચના, અનુકરણને સ્થાને અખાવિધિનું સ્મરણ કરાવી શકી છે.

અખાએ લખેલું :

‘એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ’

ધીરુભાઈએ લખ્યું :

‘એક હસ્ત એવું ચેન, કાગળ દેખી પકડે પેન’

કર્તાએ વ્યક્તિને હટાવી, એના અંગ હસ્તની ટેવ (કાગળ દેખી પકડે પેન)માં ચેન પરોવ્યું. પેન પકડ્યા પછી પેનમાંથી શાહી દદડી તો એને લેખકમોશાય અક્ષર ગણવા મંજ્યા, ચાહીને ! (શાહી સાથે ચાહીનો પ્રાસ સાભિપ્રાય...)

ગીતાના ૧૫મા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે અક્ષરનો અને એના આધારે પોતાનો મોટો મહિમા ગાયો છે : હું આ ક્ષરથી પર છું અને (અક્ષરાદિપિ ચોત્તમ:) અક્ષરથી પણ ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છું. ક્ષર નાશવંત છે, જ્યારે અક્ષર અવિનાશી શાશ્વત છે.

આવા અક્ષરને જુદી રીતે કર્તાએ - છપ્પાની પંક્તિઓમાં લેખકના વર્તન સાથે, હસ્ત સાથે વિશિષ્ટપણે પાથર્યો છે :

‘એમ ગળાતો પહોંચે તળ, પાને ના અક્ષરિયું જળ’

અક્ષરને ‘અક્ષરિયું જળ’ કરી કાઢ્યું.

ઉપર, : પ્રથમ સ્તબકના છેડે ઊતરેલી પંક્તિ, ‘ટીપાં - એમ સૌ ટોળે વળે, પછી હસ્તને આખોક ગળે.’

દદડતી શાહીનાં ટીપાં ટોળે વળી શું કરે છે ? હાથને આખેઆખો ગળી જાય છે ! હસ્ત-અંગને રુશનાઈનાં ટીપાં ‘આખોક’ ગળી જાય એવી કલ્પનામાં અતિ વાસ્તવની દુઃસ્વપ્નગ્રસ્ત એબ્સર્ડ દશાનું અનોખું ચિત્રાંકન છે !

અહીં કોઈને સાંભરે, ઝાઝી કીડીઓ સાપને ગળે !

‘જળમાં ઝોકાં ખાતો હસ્ત

કાગળ ના બોલે જે ત્રસ્ત’

કાગળ ત્રસ્ત છે એટલે બોલતો નથી અને હસ્ત ? જળમાં ઝોકાં ખાય ! લેખણ સર્પવત્ લાંબી વધતી જાય, રહે શાહી અક્ષર ઢોળાય.

છપ્પાના તમામ સ્તબકના અન્તે જે શબ્દ અને પરિસ્થિતિ આવે એનું રચનામાં

અનુસન્ધાન બીજા સ્તબકના પ્રારમ્ભમાં જોડાઈ જાય.

દા.ત. આખોક ગળે, એમ ગળાતો પહોંચે તળ. શાહી અક્ષર ઢોળાય, ઢોળાયા અક્ષર ક્યાં જાય. ચઢતું ઘેન, ઘેન થકી જાગે તો સમ. (માત્ર ત્રીજા-ચોથા સ્તબકમાં આવી રચનારીત નથી.)

ઢોળાઈ ગયેલા અક્ષર બાપડા ક્યાં જાય ? એટલે સ્કાઉટ છાત્રોની જેમ હારબંધ સહુ ઊભા રહે છે. ત્યાં હસ્ત પંક્તિ ધ્યાનપૂર્વક લહેવા જતાં નોધારા અણધાર્યા અક્ષરોના શિકાર થાય છે.

‘પંક્તિમાં ખોવાયો હાથ
કાગળ ક્યાં છે કોઈનો નાથ ?’

લેખકનો હાથ પંક્તિમાં ભૂલો પડી ખોવાયો ત્યાં ત્રસ્ત મૂક કાગળ તો અ-નાથ જેવો જ વર્તે ને !

પદાર્થો અને હસ્તાંગને સંદર્ભતી છપ્પાની ગતિ હવે અહીં ડ્રામેટિક ટર્ન - નાટ્યવળાંક લે છે, જેમાં કવિ લખલખ કરતા, લખવાસથી લથબથ લેખકની દશાદિશા તરફ વ્યંગશર છોડે છે :

‘અક્ષરનો ત્યાં ઢગલો થયો
હસ્ત પછી માટેલો ભયો
એમ વધુ એ લખતો જાય
લખતો લખતો લેખક થાય’

‘હસ્ત પછી માટેલો ભયો’ પંક્તિ વાંચતાં જાણતલ ભાવકને હસ્ત, હસ્તિ સમજાશે અને ‘માટેલો’ વિશેષણના કારણે, મદોન્મત્ત હાથી દેખાશે ! ધીરુભાઈએ વ્યંજના અને અભિધાના મિશ્રણ સાથે અખાનો આખોબોલો સાટકો ઘુમાવ્યો છે :

‘લેખક થાતાં લખકે પેન, અક્ષરટીપે ચઢતું ઘેન.’

સમસ્ત લેખકવર્ગને આવાં વર્ણનો લાગુ ના જ પડે. કૂતક, ફૂલીને ફાળકો થઈ શાહી ઢોળતા પસ્તીપ્રેમી લહિયાઓનું નિશાન તાક્યું છે.

જ્ઞાની કવિ અખોના લક્ષ્યમાં પણ આવો વર્ગ હતો. માટે તો તેમણે પણ લખ્યું હતું :

‘વિદ્યા મળતાં વાધ્યું શેર,
ચર્યા વદતાં તોલું થયો,
ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.’

સ્થૂળ અક્ષરથી ઘેન એવું ચઢ્યું કે આવાઓની કલમને વિશુદ્ધ અ-ક્ષરની ગતાગમ ભાગ્યે જ પડે.

માટે તો, છપ્પાની આડશે નશાખોર લેખકોના વ્યસનની ટેવને મૂર્ત કરી છે :

‘તોય વધુ એ લખતો ફરે,
અક્ષર એનો ચારો ચરે;
આખર તો એવું થૈ રહે,
ડૂબે અક્ષર કલમો વહે’

આવા લખવૈયાનો ચારો અક્ષર ચરે તો શું થાય ?

‘ડૂબે અક્ષર
કલમો વહે’

કવિ દલપતરામે તો ધીરે ધીરે સુધારાનો સર સાંભળવાનું કથેલું, ૨૦૧૭માં પણ વાસ્તવિકતા સુધરી નથી, તેથી ધીરુ પરીખ જેવા પ્રૌઢિ ધીર કવિએ અખાજનું છપ્પાશાસ્ત્ર નિરુપાયે પ્રક્ષેપવું પડ્યું !

આ લખનાર ધીરુભાઈના છપ્પા ખાતે ‘અધ્યાપક અંગ’માં, એમનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રમાણી ચૂક્યો છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

(નવલકથા)

(૧૦૩) સ્ટડી ઈન સ્કારલર્ટ : અનુ. જીગર શાહ, ૨૦૧૫, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન સુરત, પૃ. ૧૪૪ રૂ. ૧૨૦/- (૧૦૪) પળ પળ પ્રગટે પ્રેમ : (લઘુનવલ) કૃષ્ણા મિસ્ત્રી ૨૦૧૪ જયંત જયોત માંડવી (કચ્છ) ૧૦ + ૧૩૪, રૂ. ૧૫૦/- (૧૦૫) આંખો (લઘુનવલ) ૨૦૧૫ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૧૨ + ૧૫૬, રૂ. ૧૨૦/- (૧૦૬) આઈ લવ યુ માયા : ગૌરવ પંડ્યા (લઘુકથા) ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૧૦ + ૧૩૫, રૂ. ૧૩૫/- (૧૦૭) સત્ અસત્ : ડૉ. મનીષા મનીષ : ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૨૦, રૂ. ૨૮૮/- (૧૦૮) મારી સુલભા : વીનેશ અંતાણી ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૧૫૦/- (૧૦૯) રસ્તો : જિતેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૧૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ ૧૦ + ૨૬૬, રૂ. ૨૦૦/- (૧૧૦) સંજોગે અટવાતી માધવી : સૂર્યકાન્ત પટેલ, ૨૦૧૫, નિષિ પબ્લિકેશન મહેસાણા પૃ. ૫૬, રૂ. ૬૦/- (૧૧૧) રાજરમત : હિંમત ટાંક : ૨૦૧૫, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ ૬ + ૧૭૪, રૂ. ૨૦૦/- (૧૧૨) અપહરણ : જનક નાયક, ૨૦૧૬ સાહિત્ય સંગમ, સુરત પૃ. ૧૭૨, રૂ. ૧૬૦/-

અંકીય માનવિકી (ડિજિટલ હ્યુમેનિટીઝ) : એક પરિચય

■ હર્ષવદન ત્રિવેદી ■

જે લોકો ૧૯૯૦ પછી જન્મ્યા છે તેમના માટે ઈન્ટરનેટ અને કમ્પ્યુટર વિનાનું જીવન કલ્પવું અશક્ય છે. ફેસબુક, ઈમેઈલ કે વોટ્સઅપ વિના એક સેકન્ડ પણ મોટા ભાગના લોકોને ચાલતું નથી. (ઈન્ટરનેટ બંધ થાય તો શું થાય તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો ૨૦૧૫ના ઓગસ્ટ માસના અંતિમ સપ્તાહમાં બન્યો હતો. ગુજરાતમાં પાટીદારોના અનામત આંદોલનના કારણે તત્કાલીન ગુજરાત સરકારે થોડાક દિવસો માટે ઈન્ટરનેટ બંધ કરી દઈને ‘ઈન્ટરનેટ કરફ્યૂ’ લાદ્યો હતો. એ વખતે ઘણાખરા લોકો આકુળવ્યાકુળ બની ગયા હતા.)

કમ્પ્યુટરો અને ઈન્ટરનેટ અથવા ડિજિટલ ટેકનોલોજી એ અંકીય માનવિકી (Digital Humanities) નામની નવી અભ્યાસશાખાના કેન્દ્રમાં છે. અંકીય માનવિકી સાહિત્યકૃતિઓ તથા અન્ય રચનાઓને વધુ સારી રીતે સમજવા અને તેમનું વિશ્લેષણ કરવામાં ડિજિટલ ટેકનોલોજી કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે તેનો અભ્યાસ કરે છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ કમ્પ્યુટરોના આગમન બાદ આપણી કામ કરવાની ઝડપ વધી ગઈ છે. કરોડો શબ્દોની ચકાસણી કરવાની હોય કે ગણતરી કરવાની હોય તો કમ્પ્યુટર ગણતરીની સેકન્ડમાં તે કામ કરી નાખે છે. આપણા અભ્યાસ અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિ પર કે વાચન-લેખન પર પણ આ નવી ટેકનોલોજીનો ઘેરો પ્રભાવ પડ્યો છે. અંકીય માનવિકી આ બાબતનો પણ અભ્યાસ કરે છે. અગાઉ આપણને કોઈ શબ્દ કે સંપ્રત્યય ન સમજાય તો સંદર્ભસામગ્રી શોધવા માટે ભારે મહેનત કરવી પડતી હતી. ગ્રંથાલયોમાં જવું પડતું હતું. મોટા વિદ્વાનો કે પ્રાધ્યાપકોનો સંપર્ક કરવો પડતો હતો, કોષો ઉથલાવવા પડતા હતા. પણ આજે ગૂગલ પર સર્ચ કરો એટલે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઢગલાબંધ માહિતી મળી જાય છે.

પહેલાં બહારગામ જઈએ તો આપણી ઈચ્છા છતાં આપણાં ગમતાં પુસ્તકો સાથે લઈ જઈ શકતા ન હતા. કેમ કે તેનાથી વજન વધી જવા સહિતની અનેક અગવડો સર્જતી હતી. હવે તમારા મોબાઈલ ફોનમાં જ તમારી કલ્પના કરતાં વધારે સગવડો ઉપલબ્ધ છે. લેખનમાં પણ એવું જ બન્યું છે. વર્ડ ફાઈલમાં યુનિકોડમાં લખો એટલે તેમાં ધારો એવા સુધારા-વધારા કરી શકાય છે. અગાઉ બે-ચાર ભૂલ થયા બાદ તેને સુધારવામાં લખાણ એટલું ગોબરું થઈ જતું હતું કે કેટલાક સુઘડ અને સુગાળવા જીવો આખું લખાણ ફરીથી લખતા હતા. પાંચસો-હજાર પાનાંના પુસ્તકના ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચાર મુસદ્દાઓ તૈયાર કર્યા હોય એવી ચીવટ અને જીવટવાળા વિદ્વાનો પણ આપણે ત્યાં

થઈ ગયા છે. હવે વર્લ્ડ ફાઈલ કે, પેજમેકર જેવી સવલતોમાં આ બધી કામગીરી ‘ઓછી મહેનતે વધુ કામ’ સૂત્ર પ્રમાણે થઈ શકે છે. આ બધાંના કારણે આપણી વાચન-લેખન-સંશોધન-અધ્યયનની પરંપરાગત પદ્ધતિમાં ધરમૂળમાંથી પરિવર્તન આવ્યું છે.

અંકીય માનવિકી આ બધી બાબતોનો પણ અભ્યાસ કરે છે. કારણ કે, આપણે આ બધી પ્રવૃત્તિ Digitally કરીએ છીએ. પુસ્તકોને Digitize કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ જોરશોરથી ચાલી રહી છે. ઈ-બુક્સ અને ઈ-સામયિકો નીકળ્યાં છે. કવિઓને કાવ્યો છપાવવા માટે સામયિકોના સંપાદકોની મહેરબાનીની લાચારી રહી નથી. ફેસબુકથી માંડીને વોટ્સઅપ સુધીના અનેક ડિજિટલ માધ્યમો ઉપલબ્ધ છે. ગમતાં પુસ્તકોને પ્રેયસીની જેમ કે નાનાં શિશુની જેમ પંપાળતા હોઈએ, તેની તાજ કે વાસી ગંધ માણતા હોઈએ, અગાઉના વાયકોએ કરેલી કોમેન્ટો વિશે કોષ / રમૂજ આદિ લાગણીઓ વ્યક્ત કરતા હોઈએ - એ જમાનો હવે જવાની તૈયારીમાં છે. હવે પુસ્તકોનાં પાનાં વાળી શકાતાં નથી કે તેમાં પીંછાં મૂકી શકાતાં નથી. પણ એની સામે ડિજિટલ યુગમાં કેટલું બધું કરી શકાય છે એ વિચારો !

ડિજિટલ ટેકનોલોજીનું આપણને બંધાણ થઈ ગયું છે એવું કહેવું અલ્પોક્તિ છે. હવે text mining (‘કૃતિખનન’)ના ઓજારથી કૃતિમાં ઉઠે સુધી ખોદકામ કરીને જાતજાતની માહિતી માઉસના પાવડે ને પાવડે બહાર ઠાલવી શકીએ છીએ. કોઈ કૃતિ કે કૃતિઓના ગંજમાં અમુક પ્રકારની ભાષાકીય તરાહો શોધવી હોય તો તેમાં આ ‘કૃતિખનન’ કામ લાગશે. પછી visualization (‘દેશ્યાનુભવ’)ની મદદથી આ સામગ્રીને આપણે ચાર્ટ, આકૃતિઓ વગેરેમાં ગોઠવી શકીએ છીએ. આના કારણે ‘ચિત્ર’ એકદમ સ્પષ્ટ બને છે. આ open-Accessના કારણે ‘કોપીરાઈટ’ એક્ટનો ભય રાખ્યા વિના જ ઘણા ઉત્સાહી અને સેવાભાવી લોકો ઈન્ટરનેટ પર પુસ્તકો, લેખો વગેરેનો ખડકલો કરી રહ્યા છે. આજે અમેરિકાના પ્રોફેસર વર્ગમાં કોઈ વિષય ભણાવતા હોય તો તેના વિડિયો youtube પર ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતના છેવાડાના ગામની વ્યક્તિ પણ ઈન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી હોય તો ગામમાં કે ખેતરમાં બેઠા અમેરિકન પ્રોફેસરનો ક્લાસ ભરી શકે છે. વિશ્વના મોટા વિદ્વાનો પાસે મોટી યુનિવર્સિટીઓમાં ભણવું એ અગાઉ માત્ર ધનવાનોનાં સંતાનોનો જ વિશેષાધિકાર હતો. આજે એવું નથી. માત્ર ભણવાની ધગશ જોઈએ. અંકીય માનવિકીનો બીજો મહત્વનો સંપ્રત્યય data modelling (સામગ્રી-પ્રારૂપણ)નો છે. ‘કૃતિખનન’ જેવાં ઉપકરણોના માધ્યમથી આપણે જે ડેટા ભેગો કર્યો, દેશ્યાનુભવના આધારે જે આકૃતિઓ, કોઠો તૈયાર કર્યા તેને આપણે સરળતાથી સમજાય એવી રીતે ગોઠવવાં એ પણ એક મહત્વની બાબત છે. data modelling અહીં કામ લાગે છે.

Multi-media (બહુમાધ્યમ) પણ એક મહત્વની સંજ્ઞા છે. અગાઉના વખતમાં શેક્સપિયરનું નાટક ‘હેમ્લેટ’ માત્ર વાંચવાનો જ આનંદ ઘણાંખરાં સ્થળે લઈ શકાતો હતો. આજે તમે એ નાટક વાંચી શકો છો તથા તેને ઈન્ટરનેટ પર ભજવાતું જોઈ પણ શકો છો. એ ઉપરાંત ખાલી સાંભળવું હોય તો તેમ પણ કરી શકો છો. વળી આ બધાં નાટકોની મુદ્રિત અને digital એમ બંને પ્રકારની આવૃત્તિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. આ મલ્ટીમીડિયાની કમાલ છે.

ડિજિટલ ટેક્નોલોજીના કારણે આપણી વાચન-લેખનની પ્રવૃત્તિમાં મોટો વળાંક hypertext (પરાપાઠ)ના કારણે આવ્યો છે. કૃતિ વાંચવાનો આખો અનુભવ જ બદલાઈ ગયો છે. ‘અગાઉ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પુસ્તક વાંચતા હોઈએ અને એમાં નન્દિકેશ્વરનો માત્ર ઉલ્લેખ જ આવે તો એ કોણ હતા એ જાણવા માટે આપણે બીજાં સંદર્ભગ્રંથો ઉથલાવવા પડતા હતા. હવે ઇન્ટરનેટ પરની આવૃત્તિમાં એ શબ્દ નીચે અન્ડરલાઈન કરીને લિન્ક આપવામાં આવે છે. એ શબ્દ પર માઉસ વડે ક્લિક કરવાથી નન્દિકેશ્વર વિશે જ્યાં માહિતી અપાઈ હશે ત્યાં એ લિન્ક તમને લઈ જશે. આ લિન્કને hyper link કહે છે, અને આવી hyperlinkવાળીને text hyper text કહે છે. હવે વાંચવાની પ્રક્રિયા પહેલા પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી સળંગ ચાલતી - રેખિક (linear) - રહી નથી.

અંકીય માનવિકીના જન્મની કથા પણ એટલી જ રસપ્રદ છે. એકદા ઈટાલીમાં રોબર્ટો બુસા નામનો પાદરી રહેતો હતો. પ્રભુનું ભજન અને બાઈબલના અભ્યાસ છતાં તેને ચેન પડ્યું નહીં. આથી ૧૯૪૦ના એક મંગળ દિવસે તેને વિચાર આવ્યો કે, સંત ટોમસ અકવાઈનસ (Thomas Agninas)નાં લખાણોમાં Presenceના ખ્યાલનું ચાલને હું વિશ્લેષણ કરું ! તેણે કામગીરી શરૂ કરી તો ખબર પડી કે સંત ટોમસને તો લખવાની લત હતી. તેમણે પુસ્તકો, લેખો, ભાષણો વગેરે મળીને ૧ કરોડ શબ્દો લખ્યા છે. આટલા બધા શબ્દોમાંથી Presenceનો સંપ્રત્યય તારવવો એ ઘાસની ગંજમાંથી સોય શોધવા જેવું અઘરું કામ ગણાય. આથી આ પાદરીએ મદદ માટે એ વખતે ‘એક નવી અને મોટી શોધ’ ગણાતાં કમ્પ્યુટરો તરફ નજર દોડાવી. IBM-International Business Machines - કંપની એ વખતે નવી જ સ્થપાઈ હતી. આજે તો એ જગતની ટોચની મલ્ટિનેશનલ કંપની ગણાય છે. પાદરી આ કંપનીના માલિકોનો સંપર્ક સાધીને તેમને પોતાના પ્રોજેક્ટમાં જોડાવાનો અનુરોધ કર્યો. આમ એક પાદરી અને કમ્પ્યુટર પ્રોફેશનલોએ હાથ મિલાવ્યા અને અંકીય માનવિકીનો જન્મ થયો. ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસમાં કમ્પ્યુટર ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરનારાઓમાં આ પાદરી સર્વ પ્રથમ છે.

આમ અંકીય માનવિકી - સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને ફિલસૂફી જેવી પરંપરાગત માનવવિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સંગણયંત્ર (computer)નાં ઉપકરણો અને સંગણકીય વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓના વિનિયોગની શક્યતાઓ તપાસ કરતી વિદ્યાશાખા છે. અહીં ડિજિટલ ટેક્નોલોજી અને માનવવિદ્યાઓનો સંગમ થાય છે.

અંકીય માનવિકી આજે શિક્ષણનું માધ્યમ બન્યું છે. તેનું ઘણુંખરું શ્રેય જેફ્રી રોકવેલ (Jeffrey Rockwell) નામના એક નિષ્ણાતને જાય છે. ‘અંકીય માનવિકી’ની એક વિદ્યાશાખા તરીકેની પરિભાષા ઘડવાનો તેણે જ સર્વપ્રથમ પ્રયાસ કર્યો હતો. યુનિવર્સિટીના સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસમાં મલ્ટીમીડિયા અને અંકીય માનવિકીનું અધ્યયન દાખલ કરવાનો વિચાર પણ સર્વપ્રથમ તેને જ આવ્યો હતો. ‘અંકીય માનવિકી’ના વિષય-વ્યાપ તથા કાર્યક્ષેત્રને વધુ સ્પષ્ટ કરવાનું કામ જોન ઉન્સવર્થ John Unsworth અને જેરોમ મેકગાન (Jerome McGann) નામના બે વિદ્વાનોએ કર્યું છે. આ ક્ષેત્રના તેઓ અગ્રણી ગણાય છે.

મેકગાન રોમેન્ટિક યુગની કવિતાના મર્મજ અને વિવેચક છે. કવિ Dante Gabriel Rossettiની રચનાઓનું Online archive તૈયાર કરવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો છે. Online archivesની શરૂઆતના ગાળામાં જ તેમણે આ કામ કર્યું હોવાથી તેમનું મહત્વ સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

આ ઉપરાંત સ્ટીવન રામસી (Stephen Ramsay), મેથ્યુ કિર્શનબાઉમ (Mathew Kirschenbaum) તથા માર્ક સામ્પલ (Mark Sample) પણ આ ક્ષેત્રે અત્યંત સક્રિય છે. કિર્શનબાઉમે અંગ્રેજી સાહિત્યના સ્નાતક-અનુસ્નાતક વિભાગોમાં અંકીય માનવિકીની ભૂમિકા કેવી અને કેટલી હોઈ શકે એ અંગે વિગતે વિચારણા કરી છે. પુસ્તકો, લખાણો, ભાષણો વગેરે ઇન્ટરનેટ આર્કાઇવ્સ, મલ્ટીમીડિયા વગેરે પર વિશ્વના તમામ અભ્યાસીઓ માટે ખુલ્લાં મૂકી દેવાં જોઈએ. તેમને Open Access આપવો જોઈએ એવી હિમાયત જોરશોરથી કરનારાઓમાં માર્ક સામ્પલનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ એક બહુ મહત્વની વાત છે. જ્ઞાન બધાંને સરળતાથી ઉપલબ્ધ બનશે તો વિશ્વમાં મોટી ક્રાન્તિ આવતાં વાર લાગશે નહિ એવી તેમની દલીલ છે. આ વાત કેટલી બધી સાચી છે ? અંકીય માનવિકીનો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ ૧૯૮૦નાં દાયકામાં થવા માંડ્યો. આપણી વાંચવા-વિચારવા અને લખવાની પ્રવૃત્તિમાં અંકીય માનવિકીના કારણે ધરમૂળમાંથી પરિવર્તન આવ્યું છે. આજે તો બેન્કો, રેલવેની ટિકિટ, વિમાનોની અવરજવર બધું જ ઇન્ટરનેટ કે ડિજિટલ ટેક્નોલોજીથી ચાલે છે. એ એક મિનિટ પણ બંધ રહે તો આપણું જીવન જ ઠપ થઈ જાય છે.

અંકીય માનવિકીના જાણકાર વિદ્વાનો આપણા જીવન પર પડેલા ટેક્નોલોજીના પ્રભાવ અને આપણી સાથેના તેના સંબંધનો અભ્યાસ કરે છે. આ ઉપરાંત સાહિત્યકૃતિના આકલન, વિશ્લેષણમાં મદદરૂપ બને તેવાં ઉપકરણો વિકસાવવાનો પણ તેઓ પ્રયાસ કરે છે. ઈટાલિયન વિદ્વાન ફાન્કો મોરેત્તિએ અંકીય માનવિકીનો ઉપયોગ કરીને સાહિત્યકૃતિના વાચન-અધ્યયનના ક્ષેત્રે ક્રાન્તિ જ કરી છે. નવ્ય વિવેચનના જમાનાની નિકટવર્તી વાચન (ક્લોઝ રીડિંગ)ની સામે દૂરવર્તી વાચન (ડિસ્ટન્ટ રીડિંગ)ની પદ્ધતિ વિકસાવી છે. મોરેત્તિએ તો અમેરિકાની સ્ટેન્ફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં એક લિટરરી લેબોરેટરી સ્થાપી છે. આ લેબોરેટરીમાં કમ્પ્યુટરો વડે કૃતિઓનું વિશ્લેષણ કરાય છે. મોરેત્તિ વિજ્ઞાનની વિશ્લેષણ-પદ્ધતિઓ કે ઓજારોને કામે લગાડીને અર્થઘટન-વિશ્લેષણને વિજ્ઞાનની કક્ષાએ લઈ જવા માગે છે. નિકટવર્તી વાચનમાં વાચકોને ગણીગાંઠી કૃતિઓનું આધિપત્ય સ્વીકારવું પડે છે. આટલા મર્યાદિત ડેટાના આધારે જે-તે યુગ સંબંધી તરણો નીકળશે તે એટલાં અધિકૃત નહીં ગણાય. દા.ત. ૧૯૬૦ થી ૧૯૮૦ના દાયકાઓમાં બહાર પડેલી અમુક ગણીગાંઠી નવલકથાઓના આધારે આપણે નવી નવલકથા કે વાર્તાનાં લક્ષણો બાંધીને તેમનું પ્રવાહદર્શન કરવાનો પ્રયાસ કરીશું તો તેની પ્રમાણભૂતતા શંકાસ્પદ રહેશે. કેમ કે આપણો ડેટા મર્યાદિત છે. દૂરવર્તી વાચનમાં જે-તે સમયની સેંકડો, હજારો કૃતિઓનો ડેટા તારવીને તેનું વિશ્લેષણ, એ પણ કમ્પ્યુટર દ્વારા થાય છે. આથી તેનાં તારણો વધુ આધારભૂત રહેવાની શક્યતા છે. મોરેત્તિનો આ અભિગમ હાલ ચર્ચાસ્પદ બન્યો છે.

ભાષાવિજ્ઞાન જેવાં ક્ષેત્રોમાં તો આ ટેકનોલોજીનો વર્ષોથી વિનિયોગ થતો આવ્યો છે. પાણિનિના સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા સંસ્કૃત ભાષાના શીર્ષસ્થ અમરકોશના અધ્યયનમાં અંકીય માનવિકીનો પ્રબળતાથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટીના સંગણક ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યાપક ગિરીશનાથ ઝા, હૈદરાબાદના ભાષાવિજ્ઞાની અમ્બા કુલકર્ણી વગેરે આ દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે. શ્રૃંગેરી મઠના સ્વામી ડો. શિવાનંદ મૂર્તિએ પાણિનિના સંસ્કૃત વ્યાકરણગ્રંથ ‘અષ્ટાધ્યાયી’ માટે ગણકાષ્ટાધ્યાયી નામનું એક સોફ્ટવેર તૈયાર કર્યું છે. પુષ્પા દીક્ષિત નામનાં વ્યાકરણવિદે પાણિનિના વ્યાકરણ પરના પ્રવચન વિડિયો તૈયાર કર્યા છે. આ ઉપરાંત પાઠસંપાદન, જૂની હસ્તપ્રતોના આધારે કોઈ કૃતિને અધિકૃત વાચના તૈયાર કરવી, કોશો રચવા જેવાં અનેક કામોમાં અંકીય માનવિકીના નિષ્ણાતો ઊલટભેર પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ કેટલાક પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. આમાં એકત્ર ફાઉન્ડેશનની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

અંકીય માનવિકીના ક્ષેત્રે આજે એક મોટો વિવાદ એ છે કે આ ક્ષેત્રના વિદ્વાનોએ સોફ્ટવેર એન્જિનિયરોએ તૈયાર કરેલાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરીને જ સંતોષ માનવો કે એમણે જાતે પણ સોફ્ટવેર એન્જિનિયરોનું કામ શીખી લેવું? ઘણા લોકો એવું માને છે કે જ્યાં સુધી કમ્પ્યુટર-પ્રોગ્રામ કેવી રીતે રચવો - કોડિંગ કેવી રીતે કરવું જેવી ટેકનિકલ બાબતોની જાણકારી ન મળે ત્યાં સુધી તમે અંકીય માનવિકીના નિષ્ણાત (digital humanist) બની શકશો નહીં. આ લોકોનો ભાવાર્થ એવો છે કે, તમે એક પુસ્તક લખો એટલું પૂરતું નથી, પણ તેને વડે ફાઈલ કે બીજા કોઈ પ્રોગ્રામમાં કંપોઝ કરતા, પેજમેકર, ઈનડિઝાઈન કે ક્વોર્ક એક્સપ્રેસમાં પેજ સેટ કરતાં, તેની ઈ-બુક બનાવતાં તેમજ તેનાં મલ્ટીમીડિયા એપ્લિકેશનોની ટેકનોલોજીની પણ જાણકારી તમને હોવી જોઈએ. બીજો વર્ગ એવું માને છે કે, આ બધાં કામ કરવા માટે ટેકનિકલ માણસો ઘણા છે એટલે આપણે એ માથાફોડ કરવાને બદલે ડિજિટલ હ્યુમેનિટીઝની શાસ્ત્રીય મીમાંસા પર વધારે ધ્યાન આપીએ એ જ ઈષ્ટ છે.

આજે બ્લોગ્સની બોલબાલા છે. આ સાહિત્ય ભાષાકીય તરાહોનું બનેલું હોવાથી તેનું કમ્પ્યુટર દ્વારા વિશ્લેષણ થઈ શકે છે. લેખક આ સાહિત્યનો ઉત્પાદક છે. જ્યારે વાચક સાહિત્યકૃતિને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે.

૧૯૬૪માં કેમ્બ્રિજમાં રોબર્ટ વિઝબી (Robert Wisebey) નામના વિદ્વાને The Literary and linguistic Computing Center નામનું ભાષા અને સાહિત્યના સંગણકીય (કમ્પ્યુટર) વિશ્લેષણ માટે એક કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. આ સૌથી પહેલું આ પ્રકારનું કેન્દ્ર છે. આ સાથે જ ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસમાં કમ્પ્યુટર યુગનો પણ વિધિસરનો આરંભ થયો હતો. એના પછીના જ વર્ષે ૧૯૬૫માં યેલ યુનિવર્સિટીમાં ‘Computers for the Humanities’ એ વિષય પર એક કોન્ફરન્સ યોજાઈ -- માનવવિદ્યાઓમાં કમ્પ્યુટરો શી ભૂમિકા ભજવી શકે તેની ચર્ચા આ પરિષદમાં થઈ હતી. આ પરિષદનો ખર્ચો કોઈ યુનિવર્સિટી કે સરકારે નહીં પણ IBM કંપનીએ આપ્યો હતો. વિશ્વની અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં ‘અંકીય માનવિકી’ વિશે અભ્યાસક્રમો ચાલે છે. ભારતમાં પણ પુણે, જાદવપુર જેવી કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં આ વિષયનું શિક્ષણ અપાય છે.

થોડીક ટેકનિકલ માહિતી

આ વિષય એકદમ ટેકનિકલ છે. અહીં કેટલીક ચાવીરૂપ સંજ્ઞાઓની બને તેટલી સરળ ભાષામાં સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કરાયો છે.

Digital Humanities : માનવિકી – Humanities સંજ્ઞાનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ ઈટાલિયન વિદ્વાનોએ રનેસાં યુગમાં કર્યો હતો. પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય માધ્યમન અને પુનરોદ્ધારની કામગીરી એ વખતે ઈટાલીમાં ચાલી હતી. તેને ત્યાંના વિદ્વાનોએ Humanities તરીકે ઓળખાવી. આ સંજ્ઞા મધ્યકાલના અધ્યાત્મ-કેન્દ્રિત વિચારોમાંથી માનવને કેન્દ્રમાં મૂકતા વિચારો પર ભાર મૂકે છે. તે માનવવિદ્યાઓ, કલા, સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ફિલસૂફી અને માનવસંસ્કૃતિમાં અન્ય અભિવ્યક્તિ-સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરે છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે અહીં digital એ વિશેષણનું શું પ્રયોજન અને એની ભૂમિકા છે ?

Digital અને Analogue : 1970ના દાયકામાં ડિજિટલ ઘડિયાળો બજારમાં આવી અને એ સાથે જ તે ફેશનેબલ બની ગઈ. જૂની ઘડિયાળો (જે આજે પણ વપરાય છે)માં ડાયલ પર કાંટો ફરે એ પ્રમાણે સમય નક્કી થાય છે. જેમ કે, કાંટો ડાયલ પરના ૧૨ના આંક પરથી જમણી બાજુએ ફરીને ૩ના આંક પર આવે એટલે ૧૨ વાગીને ૧૫ મિનિટનો સમય પસાર થયો એમ કહેવાય. આમ ડાયલ પર કાંટાની ગતિ કે હલનચલન એ પસાર થતો સમય દર્શાવતી એક પદ્ધતિ છે. આ સમય નથી પણ તેની પ્રતીકાત્મક રજૂઆત છે. કાંટો એ સમયની analogy છે. આ analogy પરથી analogue શબ્દ આવ્યો છે. જૂના જમાનાના કેમેરામાં ફોટોગ્રાફર માથે કાળું કપડું ઓઢીને ફોટા પાડતો હતો. પછી એ કેમેરાની રિલ કાઢી લઈને તેને રસાયણો વડે ધોવામાં આવતી હતી, ત્યાર બાદ તેની કાગળ પર પ્રિન્ટ લેવામાં આવતી હતી. આ પ્રિન્ટેડ ફોટો એ તમે જે દૃશ્ય કે ચહેરા પર કેમેરાની ચાંપ દબાવી હતી એનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ટૂંકમાં ફોટો એ મૂળ દૃશ્યની analogy છે.

જ્યારે digital એ અલગ બાબત છે. Analogueમાં દૃશ્યોને ફોટોગ્રાફમાં, સંગીત કે ધ્વનિને ટેપ રેકોર્ડરની કેસેટમાં (લાંબી રિલવાળી કેસેટ કે મેગનેટિક ટેપ) સંગ્રહવામાં આવે છે. અત્યારે digitalમાં આ બધી માહિતીને પ્રથમ અંકો કે digitsમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે અને આ અંકોને જ સંગ્રહવામાં આવે છે કે, ડિસ્કેલ કરવામાં આવે છે.

આમ analogue અને digital એ બંને અલગ અલગ સિદ્ધાંતો પર કામ કરે છે. આ અંકોની ઈલેક્ટ્રોનિક પ્રોસેસિંગ થાય છે. હવે ઘણાંખરાં વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોમાં ડિજિટલ ટેકનોલોજી વપરાય છે. ઘડિયાળો તો ડિજિટલ બની જ છે. બ્લડપ્રેશર માપવાનાં મશીન પણ હવે ઘડિયાળની જેમ ડિજિટલ બન્યાં છે. રેલવે સ્ટેશન પર વિવિધ માહિતી ડિજિટલ પદ્ધતિએ દર્શાવાય છે.

ડિજિટલના કારણે ઘણી સગવડ થઈ ગઈ છે. પહેલાં ફિલ્મો કે સંગીત LP લૉગ પ્લેટ કે વિડિયો, ઓડિયો કેસેટમાં સંગ્રહાતાં હતાં. તમારે તમારી ગમતી ૧૦૦ ફિલ્મો ઘરમાં રાખવી હોય તો તમારે ૧૦૦ કેસેટો કે રેકોર્ડ્ઝ રાખવા માટે જગા ઊભી કરવી પડતી. પણ હવે ડિજિટલ ટેકનોલોજીના કારણે MP3 કે MP4 ફોર્મેટમાં સંખ્યાબંધ ફિલ્મો

કે ગીતો એક નાની પેનડ્રાઈવ કે Mp3 playerમાં સ્ટોર કરીને ગજવામાં રાખી શકો છો. પુસ્તકોના શોખીનો પોતાની એક નાનકડી લાઈબ્રેરી પેનડ્રાઈવમાં જોડે લઈ જઈ શકે છે. (અહીં ઇન્ટરનેટની વાત નથી.)

Hard Data - Soft Data : આંકડાઓ, આકૃતિઓ વગેરે હાર્ડ ડેટા કહેવાય. ફોન, કમ્પ્યુટર, સેન્સરો, ટ્રફિક મોનિટરિંગ સિસ્ટમ્સ, ફોન કોલ ડિટેઈલ્સ, બેન્કની લેવડદેવડના રેકોર્ડ્સ વગેરેના ડેટામાં પ્રકારોનું વર્ણન કરવાનું કામ હાર્ડ ડેટા કરે છે. હાર્ડ ડેટાનો ઉપયોગ વિશ્લેષણ અને આગાહી માટે પણ થાય છે.

અભિપ્રાયો, સૂચનો, અર્થઘટનો, વિરોધાભાસો, અનિશ્ચિતતાઓ વગેરે માનવના મગજ અને મન સાથે સંકળાયેલી બાબતો સોફ્ટ ડેટા કહેવાય છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો જેને ગણી શકાય કે આકૃતિઓ દ્વારા દર્શાવી શકાય તેવો ડેટા હાર્ડ ડેટા છે જ્યારે જે ડેટા અંગે અભિપ્રાયો અને અર્થઘટનો તારવી શકાય એ સોફ્ટ ડેટા છે.

Big data : વિશાળ પ્રમાણવાળા બૃહદ્કાય ડેટાને બિગ ડેટા કહે છે. માનવીય વર્તન અને વ્યવહારસંબંધી પ્રવાહો, વલણો, તરાહો વગેરે તારવવા માટે આ બિગ ડેટાનું કમ્પ્યુટર દ્વારા વિશ્લેષણ કરાય છે.

Database એ વ્યવસ્થિત રીતે કરાયેલો માહિતીનો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, તેમાં ફેરફારો કરી શકાય તથા તેને અપડેટ કરી શકાય એવી રીતે તૈયાર થયો હોય છે. ડેટાબેઝનું વિષયવસ્તુ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. જેમ કે, બિબ્લિયોગ્રાફિક કન્ટેન્ટ, ફુલ ટેક્સ્ટ ચિત્રો, આંકડાઓ વગેરે.

ટૂંકમાં કહીએ તો ડેટાબેઝ એ એક પ્રકારની ઇલેક્ટ્રોનિક ફાઈલિંગ સિસ્ટમ છે. ડેટાબેઝ હાલ જ્ઞાનનું એક નવું સ્વરૂપ બન્યા છે. તે એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. નજીકના ભવિષ્યમાં જ ઇતિહાસના અભ્યાસ, સાહિત્ય સર્જન કે કલાત્મક અભિવ્યક્તિના ક્ષેત્રે હાલ જે સ્થાન વૃત્તાંતો (Narrative)નું છે તે સ્થાન ડેટાબેઝ લઈ લેશે.

Lev Manovich નામના એક નિષ્ણાત કહે છે કે, ડેટાબેઝ અને નેરેટિવ એ એકબીજાના સ્વભાવગત શત્રુઓ (natural Enemies) છે. ડેટાબેઝ non-linear - અરૈખિક છે. જ્યારે વૃત્તાંતો રૈખિક - Iniear હોય છે.

નેટવર્ક : એકબીજાને કાપતી સીધી અને આડી લીટીઓની વ્યવસ્થા - એકબીજા સાથે સંકળાયેલા લોકો કે વસ્તુઓનું જૂથ કે વ્યવસ્થાક્ષેત્ર અથવા એકબીજા સાથે જોડાયેલા બે કે તેથી વધુ કમ્પ્યુટરનું જૂથ.

સંદર્ભ

A Companion to Digital Humanities, eds. Susan Schreibman, Ray Siemens, John Unsworth, Wiley-Blackwell, 2004

A Companion to Digital Literary Studies; Siemens, Ray and Susan Schreibman, eds. Wiley-Blackwell, 2013

Introduction to digital humanities : course book : concepts, methods, and tutorials for students and instructors, Johanna Drucker, University of California, Los Angeles, 2014

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ભજન’ એક મહત્વનું સાહિત્યસ્વરૂપ છે, પરંતુ તેનો નાતો આપણા આમસમાજ સાથે હોવાના કારણે ડિગ્રીધારી વિવેચકોના હાથે લખાયેલા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેને ન જેવું સ્થાન મળેલું છે. ‘સોરઠી સંતવાણી’ (૧૯૪૮) નિમિત્તે ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એનો સુપેરે પરિચય આપણી ડિગ્રીધારી પરંપરાને કરાવ્યો. તે સમયે બ.ક.દા.ની અગેય ગર્જનાએ આપણા મુખ્ય કવિઓના કાન ભરી દીધા હતા. આપણી અર્વાચીન કાવ્યસૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ‘ગેયતા’થી વિમુખ બની રહી હતી, એમાં સાઘાંત ગેય અને તે પણ લોકસમાજ સાથે સંકળાયેલા ‘ભજન’સ્વરૂપનો ભાવ કોણ પૂછે ?

‘ભજન’ સ્વાનુભવની અપેક્ષા રાખે છે અને સ્વાનુભવ નદીના તળિયે તળિયે ગતિ કરતો હોય છે, એને સપાટીની હિલચાલ સાથે ઝાઝો સંબંધ હોતો નથી. સુન્દરમે સાગર મહારાજને આવા સ્વાનુભવી છેલ્લા કવિ ગણાવ્યા છે. કવિ સાગર (૧૮૮૩-૧૯૩૬)નાં ભજનો ખાસ કરીને ‘દીવાને સાગર’ ભાગ બીજામાં સંગ્રહાયેલાં ‘ગુરુ ધનચક્કરનાં ભજનો’ આપણી ભજનપરંપરાની મસ્તી અને ગુરુગોવિંદ સાથેની એકતાનતાને એના અસલી મિજાજમાં ઝીલતી છેલ્લી રચનાઓ છે. આ પરંપરામાં ખુદ સુન્દરમૂને અને મકરંદ દવેને આપણે જોડવાના રહે છે, અર્વાચીન યુગના આ ભજન-સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણે સ્વતંત્રપણે ચર્ચવાનો અઘાપિ બાકી છે.

મધ્યકાળમાં આ સ્વરૂપનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી ભાષાની આઘ કવયિત્રી તોરલ (૧૪૫૦-૧૫૫૦)થી આરંભ પામે છે. એની પૂર્વપીઠિકા રૂપે આપણે આટલું નોંધવું જોઈએ કે ‘ભજન’નો ભાવપક્ષ ગોરખનાથથી જણાય છે અને કલાપક્ષ રામાનંદની ‘આરતી કીજે હનુમાન લલાકી-’થી બંધાય છે. સ્વામી રામાનંદ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા છે, તેમના શિષ્ય પીપા ભગત તો સૌરાષ્ટ્રમાં જ રહ્યા છે. રામાનંદી પરંપરાના અનેક કવિઓએ ગુજરાતમાં રહીને ‘રઘુકડીભાષા’માં સાહિત્યસર્જન કર્યાનો દીર્ઘ ઇતિહાસ છે. ઈ.સ. ૧૪૦૦ અને ૧૫૦૦ વચ્ચેના ગુજરાતી ભાષાના આઘકવિ નરસિંહના સમયમાં રામાનંદી કવિઓ સક્રિય છે. સ્વામી રામાનંદનાં હિન્દી પદોની હસ્તપ્રત ખંભાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય તે પણ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ માનવું ઉચિત જણાય છે કે ઈ.સ.ની પંદરમી સદીના આરંભે રાજસ્થાનની ભાષાથી સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહેલી ગુજરાતી ભાષા, રામાનંદની પદરચનાઓથી પરિચિત છે. ઈ.સ. ૧૪૦૮માં રચાયેલી મનાતી પીપાની ‘ચેતાવની’, ગુજરાતી ‘ચેતવણી’ની પુરોગામી જણાય છે. આમ ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં રચાયેલી ‘ચેતવણી’નું પગેરું પણ પંદરમીના આરંભે અનુમાની શકાય છે. અહીં એ નોંધવું આવશ્યક છે કે રામાનંદ અને પીપાની રચનાઓમાં ‘ભજન’ નથી, પણ ‘ભજન’ના પૂર્વસ્વરૂપ જેવી પદરચનાઓ છે. ‘મૂરખ તન ઘર કહા કમાયો, રામ ભજન બિન જનમ ગવાયો’ તથા ‘રામાનંદ રમે એક બ્રહ્મ, ગુરુ કે એક સબદ કાઠે કોટિ ભ્રમ’ વગેરેમાં

‘ભજન’ની આબોહવા પ્રમાણી શકાય છે. નરસિંહની જેમ રામાનંદમાં પણ સગુણ-નિર્ગુણ બન્ને ગવાયો છે. નિર્ગુણ ઉપાસનાને લક્ષ્ય કરતી ‘રામાનંદ રમે એક બ્રહ્મ’ રચના શીખ ધર્મના ‘ગ્રંથસાહેબ’ (૧૬મી સદી)માં સંગ્રહાયેલી છે. ‘પદ’ના પેટાપ્રકારમાં આરતી અને ‘ભજન’ જોડાજોડ ચાલે છે. રામાનંદરચિત ‘હનુમાન આરતી’નો તંતુ પાછળથી તુલસીદાસમાં અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે છે.

અસ્તુ. ભાવપક્ષે ગોરખનાથ અને કલાપક્ષે રામાનંદને ચરિતાર્થ કરતું ‘ભજન’ સ્વરૂપ, પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધની મધ્યકાલીન કવયિત્રી તોરલના હાથે ગુજરાતી ભાષામાં સાકાર થયેલું છે. તોરલના નામે મળતી રચનાઓમાં કર્તવ્યનો પ્રશ્ન છે, પરંતુ આજથી સો વર્ષ પહેલાં તોરલ વિશે લખાયેલાં નાટકોના કર્તાઓએ એવી નોંધ લીધી છે કે “આ નાટકોમાં મુકાયેલા ‘પાપ તારું પરકાશ’ કે ‘જેસલ કરી લેને વિચાર’ વગેરે રચનાઓ લોકસમાજમાં પ્રચલિત હતી તે લેવામાં આવી છે, કારણ કે આ રચનાઓ વગર નાટક ન ભજવી શકાય તેવી રીતે કથા સાથે તે વણાયેલી છે. જેસલ સાથે તોરલે ઈ.સ. ૧૫૩૦ આસપાસ કચ્છનો અખાત ઓળંગીને અંજારમાં નિવાસ કર્યાની માન્યતા છે તે ધ્યાનમાં લઈએ તો ત્રણસો, સાડા ત્રણસો વર્ષ સુધી તરતી રહેલી આ રચનાઓ છે. અલબત્ત, આની હસ્તપ્રતો મળશે ત્યારે નવો પ્રકાશ થશે, પણ હાલ તો આ રચનાઓ મારુ ભાષાથી જુદી પડેલી ગુર્જર ભાષાની પ્રથમ ભજનરચનાઓ છે. યાદ રહે : ‘ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસ’માં ‘ગુજરાતી ભાષાના ભજનસાહિત્યનો ઇતિહાસ’ એવું ગ્રહણ કરીને આપણી ચર્ચા ચાલી રહેલી છે.

ભાષાશાસ્ત્રની નજરે ગુજરાતી ભાષાની આ બીજી ભૂમિકા છે. ઈ.સ.ની દશમીથી ચૌદમી સુધીની ભૂમિકા તે પ્રથમ ભૂમિકા છે, જેમાં ‘મારુગુર્જર’ સાથે છે. બીજી ભૂમિકા માટે થયેલા ભાષાકીય ફેરફારો પણ તોરલની રચનામાં નોંધી શકાય છે. જેમ કે ‘તોરલ’ માટે વપરાતો ‘તોળાંદે’ શબ્દ મૂળમાં આ ‘તોરલદેવી’ છે. બીજી ભૂમિકામાં ‘વ’કારનો લોપ થાય છે. ‘રૂપાદેવી’નું ‘રૂપાંદે’ થયું છે, તેમ અહીં ‘તોરલદેવી’નું ‘તોળાંદે’ થયું છે. જયંત કોઠારીએ ‘આણલદેવી’ ‘આણલદેઈ’ અને ‘આણલદે’ નોંધ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાની આ બીજી ભૂમિકા છે અને તે ઈ.સ.ની પંદરમી સદીથી છે. ઘણા મિત્રો તોરલને રામાપીરની પહેલાં એટલે કે ચૌદમી સદીમાં મૂકે છે તે ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય નથી. ભાષાવિકાસની સાથે સંગીતવિકાસની નજરે પણ વિચાર કરી શકાય તેમ છે. સ્પષ્ટ છે કે આ સમયે વૃંદાવનના સ્વામી હરિદાસ દ્વારા પ્રાદેશિક ભક્તિસંગીતનો ઉદ્ભવ થયો છે. સુપ્રસિદ્ધ તાનસેન કરતાં હરિદાસ ત્રીસ વર્ષ મોટા હતા. હરિદાસનો સર્વમાન્ય સમય ઈ.સ. ૧૪૬૯થી ૧૫૫૦ છે. એક માન્યતા એવી છે કે હરિદાસથી ભક્તિ સંગીત, શ્રીવિક્કલનાથજી (શ્રીગુંસાઈજી)થી હવેલી સંગીત અને તાનસેનથી દરબારી સંગીતનો આરંભ થયો છે.

હરિદાસની પરંપરામાં ‘ભજન’નું અને શ્રીવિક્કલનાથજીની પરંપરામાં ‘કીર્તન’નું સાહિત્યસ્વરૂપ બંધાણું છે. ‘ભજન’ બહુધા નિર્ગુણને ગાય છે અને કીર્તન માત્ર સગુણને ગાય છે. હરિદાસ અને તોરલ સમકાલીન છે. ભજનગાયકીમાં અનિવાર્ય ગણાતો તંબૂર

અને રાગ ‘પરજ’ હરિદાસ અને તોરલ બન્નેમાં છે. એક માન્યતા મુજબ ‘રાગ ગુર્જરી’ની રચના કરનાર ઝાલી રાજકુંવરી મૃગનયની આ જ સમયે છે, જે તાનસેનને રાજયાશ્રય આપનાર ગ્વાલિયેરના મહારાજા માનસિંહને પરણી હતી. ૧૫૫૦ની આસપાસ તોરલ સમાધિ લે તેની પહેલાં રાજસ્થાનની મીરાં પોતાનાં ગીત-સંગીત અને નૃત્ય સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ગઈ છે ! ચારે બાજુનો વિચાર કરો તો આ સમય ‘ભજન’ને જન્મ આપે એવો ગાભણો સમય છે.

નરસિંહની અમુક રચનાઓ ભજન તરીકે ગવાય છે, પરંતુ ‘ભજન’ કહેતાં જે આબોહવા જન્મે છે તે તોરલમાં અનુભવાય છે. તોરલ ગુજરાતી ભાષાની આઘ કવયિત્રી છે અને ભજનની ગંગોત્રી છે. ભજનસાહિત્યનો આપણો ઇતિહાસ તોરલથી આરંભ પામે છે. આ પછી મહાપંથી અને રવિભાણ પરંપરાના એકથી એક સવાયા ભજનિક કવિઓનો સમૃદ્ધ ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષા પાસે છે. અહીં ‘મહાપંથ’નો એક નાજુક મુદ્દો આપણે સ્પષ્ટ કરવાનો રહે છે. અમારું માનવું છે કે મહાપંથે અપનાવેલી ‘પાટપૂજા’ પ્રાચીન છે પણ ‘મહાપંથ’ રામાપીરથી જ છે. ‘સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય’ છેલ્લાં બસો વર્ષનો છે. પણ તેણે સ્વીકારેલ ‘વિશિષ્ટદ્વૈત’ મત તેનાથી ઘણો પ્રાચીન છે, આમ ‘મહાપંથ’ અને ‘પાટપૂજા’ છે.

બિહારના રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને વૈશાખી પૂર્ણિમાની રાતે ‘બુદ્ધત્વ’ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી તે ભગવાન બુદ્ધ તરીકે ધર્મચક્રપ્રવર્તક બને છે, તેમ રાજસ્થાનના રાજકુમાર રામદેવજી તુંવારને કચ્છના હબા ડુંગર ઉપર અષાઢી બીજના દિવસ ‘પીરાઈ’ની દિવ્ય અનુભૂતિ થઈ છે અને સિદ્ધભૂમિ ગિરનારની તળેટીમાં આવી ‘મંડપ’ ઊભો કરે છે ત્યારથી મહાપંથનો આરંભ થાય છે. આ સમયગાળો ગુજરાતી-રાજસ્થાની ભાષાઅવસ્થા ઉપર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાંથી ઈ.સ.ની દશમી સદીમાં ભાષાનું જે ‘મારુ ગુર્જર જૂથ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેમાંથી પંદરમી સદીના આરંભે ‘જયપુરી’ જુદી પડે છે. પંદરમીની મધ્યમાં ‘મારવાડી’, ‘માળવી’ અને ‘ગુજરાત’ના પ્રવાહો અલગ પડી રહ્યા છે ત્યારે રામાપીરની રચનાઓ અને નરસિંહ નાગરની રચનાઓ પોતપોતાની નિજ મુદ્રાઓ ધારણ કરતી લોકસમાજમાં તરતી થઈ રહેલી છે. ભાષાના આ વિગમમાં ‘પદ’ છે તેણે નિર્ગુણિયાના મુખે ‘ભજન’નું અને સગુણિયાના મુખે ધોળ તથા કીર્તનનું સાહિત્યસ્વરૂપ લીધું છે. સગુણની પરંપરા નરસિંહ, મીરાં, ગોપાળદાસ, દયારામમાં ગતિ કરે છે અને નિર્ગુણમાં જેસલતોરલ, દેવાયત પંડિત, દેવળદે, મૂળદાસ, ભવાનીદાસ અને પછી ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબ, ભીમ અને દાસીજીવણમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનીને ગંગાસતીમાં વીજળીના ઝબકારે મોતીડાં પરોવે છે !

યાદ રહે : અર્વાચીનોમાં આઘ નર્મદ, દલપત અને ગંગાસતી સમકાલીન છે. આટલું જ નહિ, આપણી ભાષામાં હાલ પ્રાપ્ત પ્રથમ મુદ્રિત ભજનસંગ્રહ ૧૮૮૬માં પ્રભાશંકર શામજી દ્વારા ‘ભજન ચિંતામણિ’ છે. ૧૮૮૬નું વર્ષ તે નર્મદના દેહાવસાનનું વર્ષ છે અને, દલપતરામ આ સમયે હયાત છે. ખેર, આપણે ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત ‘સોરઠી

સંતવાણી' (મેઘાણી)થી ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસની નોંધ લઈએ તો ૧૯૫૪માં 'ભજન-સંતવાણી' ('ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો'- મજમુદાર), 'લોકસંસ્કૃતિ' (૧૯૫૭-જયમલ્લ પરમાર), 'ગુજરાતી કાવ્યપ્રકારો' (૧૯૬૪-ડોલરરાય માંકડ), 'સંત કેરી વાણી' (૧૯૭૦ - મકરંદ દવે) વગેરેમાં ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસનાં પદચિહ્નો મળે છે.

મેઘાણીએ 'સોરઠી સંતવાણી' (૧૯૪૮)માં ગોરખનાથ, રામાનંદ, પીપા ભગત અને સંત કબીરથી ભૂમિકા બાંધીને ભાણ, ખીમ, રવિ, મોરાર, હોથી, ત્રિકમ, દાસી જીવણ અને પછી દેવારામ, લોચણ, દેવાયત પંડિત, જેસલતોરલ, રાજઅમર, ગંગાસતીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. મેઘાણીએ અહીં 'ઇતિહાસ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, પણ આ 'ઇતિહાસ' કરતાં ભજનસાહિત્યનું દર્શન વિશેષ છે. ખુદ મેઘાણી આના વિશે સભાન છે એટલે નોંધે છે કે 'અહીં કવિવાર નહીં પણ વિષયવાર' રજૂઆત કરી છે. મજમુદારે ભાગવતમાં આવતી ભક્તિચર્યાથી શરૂઆત કરી છે અને ભક્તિના નવ પ્રકારોમાંથી સ્મરણ-કીર્તનની પરંપરામાં 'ભજન'ને ગણાવ્યું છે. મજમુદારે કવિ ખબરદારની 'ભજનિકા' (૧૯૨૮)ના અનુસંધાને વિજયરાય વૈદ્ય ('જૂઈ અને કેતકી' - ૧૯૩૯), વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ('વિવેચના' - ૧૯૩૯) અને સુન્દરમ્ ('અર્વાચીન કવિતા' - ૧૯૪૬) વગેરે દ્વારા થયેલી ભજનચર્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે. અલબત્ત, 'મસ્તકવિ' ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૧૯૬૫-૧૯૨૩), ન્હાનાલાલ (૧૯૭૭-૧૯૪૬), સુધાંશુ (૧૯૧૩-૧૯૮૩), 'સરોદ' (૧૯૧૪-૧૯૭૨) વગેરેમાં પણ ભજન અને ભજન-ચર્યા છે. ચં.ચી. મહેતાએ પોતાના 'રતન' (૧૯૩૭) કાવ્યમાં ગામડામાં મળતી 'ભજનમંડળી'નું ચિત્ર દોર્યું છે.

ભજનમંડળીનો જેને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે તે જયમલ્લ પરમારે ભજનસંગ્રહ અને ભજનસ્વરૂપ વિશે સવિશેષ કામ કર્યું છે. પોતે અગિયાર વર્ષના હતા ત્યારે લખીરામ બાવાની મંડળી સાથે ગામેગામ ફરેલા, પોતે ભજન ગાતા અને મામદ ખાટકી મોટી ઢોલક વગાડતા. જયમલ્લભાઈ કહે છે કે 'આ ભજનમંડળીએ અઢારેય આલમને એક કરેલી. કોણ હિન્દુ કોણ મુસલમાન, કોણ જ્યાદા કોણ કમ ?' જયમલ્લભાઈએ જરા વિચિત્ર લાગે એવી સિનેમાના ઢાળ અને ભજનની ચર્યા કરી છે ! બહુધા તેઓ ભજનને લોકસાહિત્યના વર્ગમાં ગણાવે છે. મેઘાણીએ પણ લોકસાહિત્યના આખરી ફળ તરીકે ભજનને ગણાવ્યું છે.

પરમારના પગલે ડોલરરાય માંકડ પણ ભજનસ્વરૂપની તથા તેના પ્રકારોની ચર્યા કરે છે, જ્યારે ઇતિહાસનિષ્ઠ પ્રયત્ન 'સંત કેરી વાણી' (૧૯૭૦)માં મકરંદ દવેના હાથે થાય છે. ગુજરાતી ભજનસાહિત્યની સરવાણી માટે તેમણે નરસિંહ ઉપર આંગળી મૂકી છે, પરંતુ તુરત હાથ ઊંચા કરી દે છે કે 'નરસિંહ-મીરાં સૌરાષ્ટ્રના લોકસંતોમાં ધૂમતા હોવા છતાં તેમનું આસન એ સંતોની વચોવચ ધુળિયા લોકમાં નથી લાગતું.' મકરંદભાઈ નરસિંહ-મીરાં પછીના એક સૈકામાં કોઈ ભજનિક સંતનું નામ નથી મળતું એવું વિધાન કરીને છેક ઈ.સ.ની સત્તરમી સદીના જ્ઞાનીકવિ અખા ઉપર બટન દબાવે છે ! અખા પછી ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, દાસીજીવણ - એમ પ્રવાહદર્શન કરાવે છે. કાળક્રમની નજરે નરસિંહ પછી તુરંત આવતી તોરલ મકરંદભાઈની નજરે ચડી નથી.

ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસ માટે આ પછીનાં બે નામ તે નાથાલાલ ગોહિલ અને નિરંજન રાજ્યગુરુ છે. નાથાલાલભાઈએ ૧૯૮૭માં માત્ર હરિજન સંતોનો ઇતિહાસ આપ્યો. ઈ.સ.ની પંદરમી સદીના રોહીદાસ, રતનભાઈ અને ખીમરો કોટવાળથી માંડીને છેક વીસમી સદીના રૂખી રામદાસ અને બાંદરા-ગોંડલના વણકર કવિ ઉગરામ સુધીની સમૃદ્ધ ભજનપરંપરા, જે-તે કવિની અમુક ભજનરચના સાથેનો આ એક નોંધપાત્ર ભજનસાહિત્યનો ઇતિહાસગ્રંથ છે. અલબત્ત, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રદેશમાં જન્મેલા અને સંભવતઃ બીજી ભાષામાં રચાયેલા અને પાછળથી ગુજરાતકરણ પામેલાં ભજનોની ગણના ગુજરાતી ભાષાના ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં કરવી કે કેમ તે વિચારણીય મુદ્દો છે.

આ પછી નાથાલાલભાઈએ ભજનનાં સ્વરૂપ, પ્રકાર તથા આસ્વાદ અંગેનું વિપુલ સાહિત્ય આપ્યું છે, જેમાંથી 'સંત સાહેબની સરવાણી' (૨૦૦૦)માં ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસનો તંતુ કંઈક વ્યવસ્થિત રીતે હાથ ધરાયો છે. કાળક્રમને અનુસરીને કુલ ૩૮ ભજનકવિઓનો ઇતિહાસ અહીં છે. આ એક મોટું કામ થયું છે. આવડું મોટું કામ અને લગભગ પ્રથમ વાર જ ઇતિહાસની આટલી સામગ્રી એકલે હાથે રજૂ થતી હોય એમાં કાંકરી - કસ્તર રહી જાય તે સ્વાભાવિક અને ક્ષંતવ્ય છે. હા, અહીં સમગ્ર ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાંથી કબીર અને રવિભાણ પરંપરાના કવિઓનો ઇતિહાસ જ છે.

૧૩૯૮ અને ૧૫૧૮ વચ્ચેના કબીરની પૂર્વેની નાથવાણી અને રામાપીર- (૧૩૫૧-૧૪૫૯)ની મહાપંથીવાણી અને મૂળદાસ (૧૬૫૦-૧૭૭૯)ની માર્ગી ભજનપરંપરા અહીં નથી.

નિરંજન રાજ્યગુરુ 'ભજનમીમાંસા' (૧૯૯૦)માં માત્ર કવયિત્રીઓનો પરિચય આપે છે. રૂપાંદે, દેવળદે, લોચણ, ગંગાસતી, પાનભાઈ અને છેક છેલ્લે નીરલભાઈ તથા તોરલ છે. જોઈ શકાશે કે અહીં કાળક્રમ વિનાનો માત્ર પરિચય છે. લેખકનો ઉદ્દેશ પણ માત્ર પરિચય આપવાનો છે.

ગુજરાતી ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસને સ્પષ્ટ કરતાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં બે પ્રકાશનોની નોંધ લઈને હું મારું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરીશ. પહેલું પ્રકાશન 'બીજમારગી ગુપ્ત પાટ ઉપાસના અને મહાપંથી સંતોની ભજનવાણી' (૧૯૯૫) (નિરંજન રાજ્યગુરુ) તથા બીજું પ્રકાશન 'ચૂંટેલાં ભજન' (૨૦૦૪) (નરોત્તમ પલાણ) છે. 'બીજમારગી'- માં મારકુંડ ઋષિ, ગોરખનાથ, રામાપીરના ટૂંકા પરિચય ઉપર મહાપંથી ભજનપરંપરાની સાધાર ચર્યા મળે છે. રામાપીર, કબીર અને નરસિંહ અમુક અંશે સમકાલીન છે, પરંતુ રામાપીરની રચના મારુગૂર્જર છે અને નરસિંહની રચના ગુજરાતી છે. આ કાળ દરમિયાન જ 'મારુ' અને 'ગૂર્જર' ભાષાઓ અલગ પડે છે એટલે ભાષાનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. વળી રવિસાહેબ અને ગંગાસતી જેવાં ભજનિક કવિઓને મહાપંથી માની લેવા વિશે પણ પ્રશ્ન છે. આમ છતાંય મહાપંથી ભજનપરંપરાની હવે પછીની ચર્યા માટે તેમજ ભજનસાહિત્યના ઇતિહાસ માટે આ એક ઉપયોગી પ્રકાશન છે.

'ચૂંટેલાં ભજન'માં એક ઇતિહાસનિષ્ઠ અભ્યાસ છે. પસંદગીની ભજનરચનાઓ

સાથે કવિઓના સ્થળકાળ વિશે પાછળ જે 'ટિપ્પણ' છે તે ભજનના ઇતિહાસની કરોડરજજુ છે. આ સમય પછી ભજન વિશે જે લખાણો આવ્યાં તેમાં આ સંપાદન માટે સ્વીકાર થયેલો જણાય છે. સંપાદક નોંધે છે કે 'ભજનનું કાવ્યસ્વરૂપ સામાન્ય નથી. કોઈ એક કાવ્ય સ્વરૂપે માણસને ઘડવામાં સૌથી વધુ યોગદાન આપ્યું હોય તો તે ભજનનું કાવ્યસ્વરૂપ છે.'

અંતમાં ગુજરાતી ભજનસાહિત્યનો 'ઈતિહાસ' હવે સત્વરે લખાય - એવી અભિલાષા સાથે- *

*'સંતવાણી એવોર્ડ' અંતર્ગત સંગોષ્ઠિમાં તા.૧૨ નવેમ્બર ૨૦૧૧, શનિવારે ચિત્રકૂટધામ - તલગાજરડા (જિ. ભાવનગર) મુકામે રજૂ થયેલું વક્તવ્ય.

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા | જયકર છો. જોશી

['કલાકારની સંસ્કારયાત્રા' - રવિશંકર મ. રાવળ. પ્ર.આ. ૧૯૪૭, પ્રકા. કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૩૪૦. કિં. રૂ. ચાર અને બાર આના.]

'કુમાર'ના કલાઅંકમાં (ઈ.સ. ૧૯૬૭, ચરિત્રવિભાગ) ગુજરાતના કલાગુરુ સ્વ. શ્રી રવિશંકર રાવળ વિશે રામપ્રસાદ બક્ષીએ બહુ સરસ કાવ્યપંક્તિ લખી છે :

'ચિત્રને આપતા વાચા, વાણીમાં ચિત્ર સર્જતા'

ચિત્રો તો તેમણે બેનમૂન બનાવ્યાં છે. પરંતુ પોતાના આયુષ્યકાળ દરમિયાન શબ્દની આરાધના કરીને ગુજરાતી સાહિત્યને નોંધપાત્ર પુસ્તકો ધર્યાં છે. જેમાંનાં 'કલાકારની સંસ્કારયાત્રા', 'અજંતાના કલામંડપો', 'કલાચિંતન', 'મેં દીઠાં નવાં માનવી', 'ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણ' આદિ મુખ્ય છે.

આજે આપણે 'કલાકારની સંસ્કારયાત્રા' વિશે વાત કરીશું. અહીં જાપાનનો, ઉત્તર હિન્દનો અને કુલુનો પ્રવાસ એમ ત્રણ પ્રવાસવર્ષનો જોવા મળે છે. જેમ જેમ મુસાફરી થતી જતી હતી તેમ તેમ એ લખાતું જતું હતું અને 'કુમાર'માં પ્રગટ થતું જતું હતું. પ્રસ્તુત લેખમાળા લોકપ્રિય બનવાથી એ પુસ્તકઆકારે પ્રગટ થાય છે.

*

જાપાન જવા માટે મુંબઈથી ઇટાલિયન સ્ટીમર પસંદ કરે છે. આ સમયે લેખક તેના વિનયી સ્ટાફની નોંધ લે છે. સવાર-સાંજ જમવામાં શું અપાય છે તેની ઝીણી ઝીણી વિગતો રજૂ કરતા જાય છે. ભોજનનું વર્ણન તો એટલું વિગતવાર કરે છે કે આપણી સમક્ષ થાળી પિરસાયેલી લાગે ! જમણ વખતે પીરસનારાઓનાં કપડાં, તેમની સ્વચ્છતા આદિની નોંધ લે છે. આ વસવાટ સમયે પ્રવાસીઓના જુદા જુદા સમૂહો વિશે, સ્ટીમરની પ્રણાલીઓ વગેરેનું રસાળ વર્ણન આપે છે. પોતાની કેબિન અને સ્ટીમરમાં વહેંચાયેલી આવી કેબિનોની ગોઠવણ લેખકને સાનંદાશ્ચર્ય આપે છે. સહુથી વધુ તો તેના કર્મચારીઓનો વિનયી વ્યવહાર તેમને ગમી જાય છે, ને નિરાંતે તેનું વર્ણન કરે છે.

જમવા માટેનું મેનુ સવારસાંજ અલગ અલગ હોય છે મેનુના છાપકામમાં લેખક

કલાત્માકતા નીરખે છે. દરેક વખતે તેમાં નવું ચિત્ર હોય છે. આની છપામણી એમને સ્ટીમરના નાનકડા પ્રેસ સુધી પહોંચાડી દે છે. પ્રેસની કામગીરી એક વિશેષજ્ઞ તરીકે જુએ છે, કેમ કે એ સમયે તેઓ 'કુમાર'ના તંત્રી હતા.

જાપાનનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ નારાને નિહાળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું ઉપવન લેખકને આકર્ષી જાય છે. અંદર આવતાં વૃક્ષોથી સભર વળાંકો, નાનકડા કમાનદાર પુલો, લાલ ચટ્ટક તોરણસ્તંભોને નિહાળે છે. આ સ્થળે અન્ય સ્થાનિક લોકો પણ આવે છે. તેઓ હિન્દના લોકોને જોઈને ઊભા રહી જતા હતા. પણ કોઈએ કદી પણ અડપલાં કે હાહાહીહી કરી ન હતી. તેમાં એ લોકોની શાલીનતા જોઈ હતી. આવા પ્રકૃતિસભર સ્થળે તેમને દેવમંદિરોના લાલચટ્ટક રંગો જોઈને મારવાડના ઘેરા રંગોની સ્મૃતિ અનાયાસે જાગ્રત થાય છે. સ્વચ્છતાની પણ લેખક નોંધ લે છે. આવા, કુદરત અને માનવીના સંપ વચ્ચે 'કળાના કળશ સમી નર્તકીઓ જોઈ. એવી સુપ્રસન્ન તેજભરી કન્યામૂર્તિ સ્વચ્છ સફેદ ઝભ્ભા નીચે ઝળકી રહેલા કેસરી ચણિયા સાથે હરિણી જેવી ચપળતાથી પગથિયાં કુદાવતી માનવમેદનીમાંથી નીકળી જતી જુઓ ત્યારે જાણે પરિજાતનાં ફૂલ ખર્યાં હોય એવું લાગે.' (પૃ. ૫૨)

સ્વયં ચિત્રકાર હોવાથી ત્યાંના ચિત્રકારો સાથે સંબંધ બાંધ્યા વગર રહી કેમ શકે ? લેખક ત્યાંના અનામી અને નામી ચિત્રકારોને મળે છે. સાથે લાવેલાં ગુજરાતી ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પણ બતાવે છે. તેમની સાથે કલાવિમર્શ કરે છે. જરૂર જણાય ત્યાં કલાકારોના સ્કેચ પણ કરે છે. જાપાની કલાકારો પણ ર.મ.રા.નો સ્કેચ કરે છે. આ બધા સ્કેચિઝ (ત્વરાલેખનો) આ પુસ્તકમાં સામેલ છે.

ઉત્તર હિન્દના પ્રવાસનો હેતુ પણ કલાકારોને મળવું એ હતો. ઉત્તમ સાધકોનો પરિચય કેળવવો. ત્યાંની કળા અને તેના પ્રચારની વિધિથી અવગત થવું હતું. આ હેતુવર્થે લેખક પાસેથી ત્યાંની પરિસ્થિતિ અંગેનો ચિતાર અને તેને લગતું આગવું ચિંતન પણ દેખાય છે. આ પ્રવાસ દરમિયાન લેખક શાંતિનિકેતનની મુલાકાત લે છે. ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત થાય છે. ત્યાંનું તાતાભવન અને ભોજનગૃહ, શ્રીનિકેતન વગેરેની સમૃદ્ધ માહિતી વાચકને અંકે થાય છે. તે સ્થાનની ચિત્રકલાના પ્રાણસમા નંદલાલબાબુ, ક્ષિતિબાબુ, વિનોદદા, કિંકરદા આદિનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે. ત્યાંના નાટ્યપ્રયોગો, શ્યામલી ઉત્સવ, વૃક્ષારોપણ-ઉત્સવ વગેરેનાં ઉત્સાહસભર વર્ણનો આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

બે હજારથી વધુ ચિત્રકારોને તૈયાર કરનારા યામિનીબાબુની કલાનો અનુભવ થાય છે. લેખક તેમને 'ગુજરાત કલાસંઘ'નાં ચિત્રોની છાપો અને ગુજરાતી કલાના જૂના નમૂના બતાવે છે ત્યારે તેનો પ્રતિઘોષ આપતા યામિનીબાબુ કહે છે, "આમું હિન્દુસ્તાન એક જ છે. હિન્દની પશ્ચિમ બાજુએ ગુજરાતમાં અને રેખાનું જેવું સર્જન છે તેવું જ અમારી બંગાળની ગ્રામકલામાં છે, પણ હવે તમારા વિદ્યાર્થીઓને કહો કે આલેખનની શક્તિ વધારે. અરે ! હું ચિત્રો જોતાં જ મત થઈ જાઉં છું. અને બાવડામાં સ્ફુરણ થાય છે. I feel like an old warhorse hearing conon. I wish I were young again. (તોપોનું ગર્જન સાંભળી ગર્દન ઉઠાવતા યુદ્ધના વૃદ્ધ અશ્વ જેવું મને થાય છે. હું

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

ફરી વાર તરુણ બની જાઉં તો કેવું સારું ?) તમે જે કામ કરો તે ભાવિ પ્રજાને પણ કામ લાગે એવું કરજો. દરેક વિષયનું જ્ઞાન અને વિગતો ચિત્રમાં ઉતારજો : યાન, આસન, વસન, ભૂષણ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ. (યાન એટલે બધાં વાહનો, પાત્રો વગેરે. આસન = શરીરી બધી ચેષ્ટાઓ, વસન એટલે બધાં વસ્ત્રો, આભૂષણ = બધી જાતનાં અલંકારો અને સાધનો, સ્વર્ગ = આકાશના રંગો અને વાતાવરણ; પૃથ્વી = દશ્યો, વનસ્પતિ વગેરે. પાતાળ = જમીનમાંથી નીકળતા પદાર્થો અને પ્રાણીઓ).” પૃ. ૨૦૭ આ સમગ્ર કથન તૈયાર થતા ચિત્રકાર માટે દીવાદાંડીરૂપ છે.

યામિની રાયની કલાની આલોચના પણ સમુચિત રીતે કરવામાં આવી છે. જુઓ : “તેમના ઘરની ભીંતો ચિત્રોથી ખીચોખીચ ભરી હતી. પણ ગોઠવણીની ખૂબીથી તે દીપતી હતી. અજંતાની કોઈ નાની ઓરડી હોય એમ જ માની લ્યો ! માત્ર કલ્પના-સ્વરૂપનો ભેદ હતો કે પેલી કોઈ સુવર્ણયુગની ચમત્કારભરી ચિત્રભાષા છે ! તો અહીં ગ્રામવાસીઓને પસંદ પડતા ઘેરા રંગો અને જાડી રેખાઓનાં જુદાં જુદાં રંગમંડળોમાં વિવિધ વિધાનો રચેલાં હતાં. બીન અને સારંગીની રાગરાગણીઓની સૂક્ષ્મતા અને વનરાઈમાંના વાયુમાં સૂર પૂરતી વાંસળી કે ગોપની ગીત-સુરાવટમાં ભેદ છે. છતાં બન્ને કલાના જ પ્રકારો છે. એવો જ અનુભવ યામીનીરાયની કલામાં થયો.” પૃ. ૨૧૫.

ઉત્તર હિન્દના પ્રવાસમાં લેખક કલકત્તા, કલકત્તાની ફાઈન આર્ટ્સ કોલેજ, ઝરિયાની કોલસાની ખાણો અને તેમાં ભભૂકતી આગ, પટણા, ત્યાંનું મ્યુઝિયમ, આર્ટ સ્કૂલ, નાલંદાની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ, ‘નવચેતન’ના તંત્રી ચાંપશીભાઈ ઉદેશી અને અન્ય કલાકારોની મુલાકાત લઈને આંખ્યે દેખ્યો હેવાલ આપણને સુંદર ભાષામાં પીરસે છે.

કુલુના પ્રવાસ સમયે લેખક કુલુના સુવાસિત ફૂલોની સુગંધને પોતાની સાહી બનાવી, તેમાં કલમ બોળીને કુલુનાં મધમધતાં પ્રવાસવર્ણનો આપે છે.

ર.મા.રા.ની શબ્દો થકી વ્યક્તિચિત્ર કે સ્થળચિત્ર દોરવાની સર્જકતા દાદ માંગી લે તેવી છે. આ લેખના પ્રારંભે ટાંકેલી પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ :

‘...વાણીમાં ચિત્ર સર્જતા’-માં કેટલી યથાર્થતા છે એ તપાસીએ.

લેખક જાપાનની ટ્રેઈનનું વર્ણન આપે છે. તેમાં મુસાફરોની સગવડતા તેની સ્વચ્છતા આદિની વાતો કરી તેની ગતિને આ રીતે મૂકી આપે છે : ‘એ સુસવાટા કરતી સાપણની જેમ રેલાતી ધસી આવે.’ પૃ. ૭

નારાના ઉપવનમાં ફરવા આવેલી જાપાની સ્ત્રીઓને સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલાં કબૂતરો કલ્પીને તેમાં સાવિકતાના રંગો પૂરે છે. ‘ઊંચાનીચા પગથારો પરથી જાપાની રમણીઓ પોતાનાં બાળકોને પીઠ પર લઈ અથવા આંગળિયે રાખી જૂથનાં જૂથમાં જોઈએ ત્યારે લાગે કે સ્વર્ગનાં કબૂતર ઊતરી આવ્યાં.’ પૃ. ૫૦

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાપીઠનો પરિચય લેખકે ગૌરવપૂર્વક કરાવ્યો છે : “એમાં ન હતો ધીકતો વેપારવણજ કે નહોતી વ્યાપારી વણઝારોની ગિરદી. એ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું મહાધામ હતું. એ સમયે દુનિયાને ખૂણે ખૂણેથી આવેલા દસ હજાર પંડિતો પ્રતિવર્ષ ત્યાં વિદ્યાર્થી બનીને રહેતા. દરેક વિદ્યાનું ઉત્તમોત્તમ પદ ત્યાં મેળવે ત્યારે જ જીવનની સિદ્ધિ

મનાતી. મહારાજ્યો અને શ્રીમંતોએ એ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાધામના નિર્વાહ માટે ગામોનાં ગામો દાન કરી દીધાં હતાં. જગતના આત્મોત્કર્ષમાં સહાય થાય એવી પ્રત્યેક વિદ્યા ત્યાં શિખવાતી. ચીન, કમ્બોજ, જાવા, સુમાત્રા ને મલાયાના આચાર્યો ત્યાં દીક્ષા લેવા આવી જતા.” પૃ. ૨૪૬

આવા સુંદર કથનની પૂર્ણાહુતિ સમયે રૂપક અલંકારનો સમુચિત પ્રયોગ કરીને, નાલંદામાં ઓછો સમય ગાળવો પડ્યો તેનો વસવસો આ રીતે પ્રગટ થયો છે : ‘બાળકોને મીઠાઈનો ભર્યો થાળ મૂકીને ઊઠી જવું પડે એવી લાગણી સાથે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.” પૃ. ૨૪૭.

થોડીક જ અને બલિષ્ઠ રેખાઓથી જેમ - ર.મ.રા. વ્યક્તિનો સ્કેચ કરી આપતા તેવી જ રીતે યોગ્ય અસર જન્માવતા થોડાક જ શબ્દો વડે વ્યક્તિચિત્ર કુશળતાથી રચી આપતા હતા. પુસ્તકમાં તો ઘણાં છે પણ અહીં આચમન પૂરતાં... ..

જાપાનના પ્રવાસમાં ઉપયોગી બનેલા મિ. સહાયનું શબ્દચિત્ર : ‘મિ. સહાયનાં ભરાવદાર ભવાં નીચે તેજસ્વી આંખો, ઘડેલું ઉઠાવદાર નાક, મધુર આકર્ષણવાળા હોઠ અને સુગોળ મોં જાપાનમાં અનેરી જ છાપ પાડે છે. પૃ. ૨૨૨.

શબ્દો પાસેથી ધાર્યું કામ લેતાં લેખકને ફાવે છે. ‘પહોંચેલા’, ‘વિનાનાં’, ‘માણતાં’ જેવા શબ્દપ્રયોગો કરીને ગદ્યમાં લય ઊભો કરે છે. જુઓ : “ચમકીને કોટ પહેરીને બહારના ખંડમાં જોઈ છું તો કઝિન્સ અને મેડમ માર્ગરિટ કઝિન્સ મને જ મળવા આવી પહોંચેલાં. કેવાં હેતાળ દંપતી ! છોકરાં વિનાનાં છતાં બેઉ પરસ્પરની સોબત માણતા; જગતની સેવાઓ કરતાં છતાં સાદાઈ અને સરળતાથી વાત્સલ્ય ઉભરાવતાં. હું ભાવથી તેમને નમન કરી રહ્યો.” પૃ. ૩૦૭

જેવી રીતે ચિત્રકાર ર.મ.રા.એ એમની સુવિખ્યાત કલાકૃતિઓમાં પ્રકૃતિનો સફળતાપૂર્વક વિનિયોગ કર્યો છે. (ઉ.ત. ‘શ્રીમતી’, ‘ચંદ્રકુમુદ’, ‘કૈલાસમાં રાત્રી’, ‘યમ નચિકેતા’, ‘ચાંદાપોળી’, ‘રાજકુંવરી રૂપાંદે’ ઇત્યાદિ ચિત્રોમાં.) તેવી જ રીતે લેખનમાં પણ તેઓ પ્રકૃતિને હૂબહૂ પ્રગટ કરી શકે છે.

થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ : જાપાનના પહાડી પ્રદેશમાં રહેલા ગંધકના ઝરાની મુલાકાત લે છે. એ ઝરાને આ રીતે ચિત્રબદ્ધ કરે છે, ‘મગજને મધમધાવી મૂકે એવો ખદબદતો વરાળિયો ગંધક જોયો. પૃથ્વી ભડભડી રહી હતી. અને ઉપરનાં વરસાદ અને તોફાનોને ગાળો દેતી હોય તેવી લાગી.’ પૃ. ૮૪. સહજ રીતે પ્રગટ થતો સજીવારોપણ અલંકાર અને ‘ભડભડી’ પદ દ્વારા લેખનમાં તીવ્રતા આવી છે.

‘રાત્રે ઊંઘ સરસ આવી ગઈ. અને સવારમાં બારીમાંથી જોઈ છું તો આખી ખીણમાં સોનેરી કેસરી રંગ ઊભરાતો હતો.’ પૃ. ૨૨૮. ‘ઊભરાતો’ ક્રિયાપદ પસંદ કરીને આકાશની રંગરમણા ચિત્રિત કરીને વાતાવરણને ચેતનવંતું બનાવી દીધું છે.

હિમાલયનું કેન્વાસ પર બનેલું, તૈલી રંગોના માધ્યમથી રચેલું Land Scape (ભૂમિદૃશ્ય) જોતાં હોઈએ એવું સર્જકકર્મ માણો : ‘જાણે કે હિમાલયનું પેટ ચીરીને જોઈએ છીએ, હજારો ફીટના પહાડો વચ્ચે વહેતી પહાડી નદના કાંઠે જ રસ્તો શેષનાગની જેમ વહ્યો જાય છે.’ પૃ. ૩૦૧.

સાંતાલનાં ગામડાં કેવાં છે ? ‘રસ્તામાં એકબે મનોહર સાંતાલ ગામડાં આવ્યાં. પંદરવીસ ઘરનું એ ગામડાંનું ઝુંડ વાર્તાના સ્વપ્ન જેવું લાગતું હતું. એક તળાવ આગળ ઝાડોને અડીને માર્ગ ચાલે છે, એ તો કલાકારો જેને bait રમણીય ટુકડો કહે છે એવું દૃશ્ય હતું. તળાવની પાળ ઉપર વનઉપવનની જુદી જુદી વનસ્પતિ રોપીને વિશેષ રંજક કરવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.’ પૃ. ૧૫૯.

લેખકે સ્વપર કટાક્ષ કરીને નર્મમર્મનો પણ પરિચય કરાવ્યો છે. જુઓ : ‘અરે ભગવાન ! મહેમાનોને ઠારોઠાર રસગુલ્યાં ધરવામાં આવે તેવી ગોઠવણ તો તેં કરી, પણ સાથે ક્ષુધા અને પાચનની બક્ષિસ જરાય ન કરી.’ પૃ. ૨૨૪.

ર.મ.રા.એ ફિલ્મી કેમેરા જેવી પણ શૈલી યોજી છે. આ વર્ણનમાં ગતિ અનુવીએ; તાતા ભવન સુધીનો રસ્તો આ રીતે શબ્દસ્થ કરે છે. જેમ કે : ‘ઈ.સ. ૧૯૨૦માં હું ગયો તે વખતે તો બળદના એકામાં સવારી કરી દોઢ કલાકે શાંતિનિકેતન પહોંચ્યો હતો. આજે તો પા કલાકમાં જ શાંતિનિકેતનનો દરવાજો વટાવી, શિક્ષકોનાં ઘરોની હાર છોડી, રમતનું મોટું મેદાન પાર કરી, ચાઘર પાસે કેટલાક અતિથિઓને ઉતારી, છેક આશ્રમની પાછળ વિસ્તારમાં દૂર દેખાતા તાતા ભવનમાં અમારા માટે આપેલા ઉતારે પહોંચી ગયા.’ પૃ. ૧૪૯

આ પ્રવાસવર્ણનમાં કેટલાક સંદર્ભો પણ અંદર વણાતા જાય છે. હિમાલયની એક નાનકડી લોજમાં રાત્રિરોકાણ છે. લોજ પાછળ રહેલી નદીનો અવાજ રાત્રે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાય છે. તે અવાજથી ‘કલાપી’ની સ્મૃતિ જાગ્રત થાય છે. તેમણે જેલમના અવાજને માતા દ્વારા ગવાતા હાલરડા સાથે સરખાવ્યો હતો. આવી જ અનુભૂતિ ર.મ.રા. પણ કરે છે. આજુબાજુની વનશ્રી જોઈને લેખકના હૃદયમાં ઉચિત રીતે જ કલ્પના આવે છે કે : ‘શકુંતલા આવાં વનોમાં રમી હશે.’ પૃ. ૩૦૪. આવી ભાવદશા પછી લેખક વિચારે છે કે સૌંદર્ય માટે સ્કોટલેન્ડનાં પુસ્તકો વાંચવાં કે ત્યાં જવું જરૂરી નથી. અહીં એવી જ વનશ્રી છે, સૌંદર્યધામો છે. અહીં જ કલાશાળાઓ શરૂ કરવી જોઈએ; તો જ હિન્દુસ્તાનમાં વધારે કલાકારો થશે. લેખક ચિન્તા પ્રગટ કરે છે કે, ‘હિમાલયને હિન્દુસ્તાન પૂજે છે પણ ઉપાસી જાણતું નથી.’ પૃ. ૩૦૦. હિમાલયની સાચી પૂજા આર્યો જાણતા તેવી આજની હિન્દી પ્રજા જાણતી નથી. નહિ તો અહીં શું નથી? ચેતના, પ્રેરણા, ભૂમિની સમૃદ્ધિ અને પ્રકૃતિસૌંદર્યની તાજગી એ બધું એકસાથે છે, તેમ જ અભ્યાસ, શોધખોળ અને ચિંતનનું વાતાવરણ સતત જાળવી રાખે તેવું હવામાન છે. એક મોટી હિમાલયન યુનિવર્સિટી આ પ્રદેશમાં હોય તો હજારો યુવક-યુવતીઓ સંસ્કૃતિની સમર્થ દીક્ષા પામી દેશમાં પ્રચાર કરી શકે.’ પૃ. ૩૦૪.

આ લેખનું સમાપન કરતાં પહેલાં મારે ‘કલાકારની સંસ્કારયાત્રા’ની અન્ય મહત્વની વિશેષતા પણ દર્શાવવી છે. એ છે નકશાઓ, દૃશ્યચિત્રો, વ્યક્તિચિત્રો (સ્કેચ) અને ફોટોગ્રાફ્સ. અહીં નકશાઓ ૧૧, દૃશ્યચિત્રો ૨૫, વ્યક્તિચિત્રો ૩૩ અને જુદા જુદા ફોટોગ્રાફ્સ ૧૦૫ છે. આ બધાંને ગણતાં ૧૭૪ જેટલાં થાય છે. પ્રવાસવર્ણનની સાથે ચિત્રો આવતાં હોવાથી આલ્બમ જોતા હોઈએ એવું લાગે છે. આ ડેમી સાઈઝમાં

પ્રગટ થયેલું રૂપકું પુસ્તક છે. એ સમયે ‘કુમાર’માં જે બીબાં વપરાતાં હતાં તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. નકશાઓ, ભૂમિદૃશ્યો, વ્યક્તિચિત્રોની ગોઠવણી પણ મનહર છે. આવા સુંદર પુસ્તકની ક્યાંયે નોંધ નથી લેવાઈ એ બાબત ખેદજનક છે. ભલે નોંધ ન લેવાઈ પરંતુ આ પુસ્તક આપણને સુંદર પરિતોષ તો જરૂર આપે છે. એ જ મહત્વની બાબત છે ને !

સાભાર સ્વીકાર

(૧૧૩) સંહાર : નવીન વિભાકર, ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૫૦/- (૧૧૪) અખેપાતર : બિન્દુ ભટ્ટ, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ પૃ. ૨૭૧, રૂ. ૨૨૫/- (૧૧૫) કોસ રોડ : વર્ષા અડાલજા ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૪૫૦/- (૧૧૬) હું શું કરું ? ડૉ. અરવિંદ લાપસીવાળા ૨૦૧૬, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૧૦૦/- (૧૧૭) અસંમત : નિલય શાહ, ૨૦૧૬ હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૬ + ૩૩૦, રૂ. ૩૨૫/- (૧૧૮) મિશન Love : બી. આર. પ્રજાપતિ, ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ ૮ + ૧૫૨, રૂ. ૧૨૫/- (૧૧૯) કુમાર : શિલ્પી બુટેઠા, ૨૦૧૬, રમેશ પ્રજાપતિ, હરિપુરા (નિરોણા), તા. નખત્રાણા (કચ્છ) પૃ. ૩૧૭, રૂ. ૩૦૦/-

(નવલિકા)

(૧૨૦) લોંગ ડ્રાઈવ : બ્રિજ પાઠક : ૨૦૧૫, ૮૬, વાલેશ્વરી સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૫૦/- (૧૨૧) પ્રત્યાઘાત : શ્રીમતી કૃષ્ણા મિસ્ત્રી ૨૦૧૪, જયંત જયોત, માંડવી (કચ્છ) ૧૦ + ૧૩૪, રૂ. ૧૫૦/- (૧૨૨) આભા : અર્જુનસિંહ રાઉલજી, ૨૦૧૬, દિવ્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૧૧૮/-

['રચનાને રસ્તે : ૧૦૧ કાવ્ય-આસ્વાદો' : લે. રાધેશ્યામ શર્મા : પ્રકાશક : બાબુભાઈ શાહ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન : અમદાવાદ-૬, પ્ર.આ. ૨૦૧૬, પૃ. ૩૧૨, પાકું પૂઠું, કિં. રૂ. ૩૦૦]

સર્જતા સાહિત્ય વિશે - ખાસ કરીને કવિતા વિશે - (ને કથાવાર્તા વિશે પણ) નિસ્ખતપૂર્વક લખનારા રાધેશ્યામ શર્મા આપણા ભાવકપ્રિય 'સ્કોલર ક્રિટિક' અને વિદગ્ધ ભાવક તરીકે સુખ્યાત છે. રાધેશ્યામનું સર્જક-વિવેચક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ખાસ્સું વિલક્ષણ છે, એમ એક માણસ લેખે પણ એમની આગવી ખાસિયતો છે. સતત સતત વાંચતા રહેવું - દેશવિદેશનું સાહિત્ય વાંચીને વિચારતા રહેવું અને યોગ્ય લાગે / ગમી જાય એને વિશે બિન્યાસ્તપણે લખવું, લખવામાંય અનેક રીતિઓ અપનાવવી, કશી લઢણમાં બદ્ધ ન થઈ જવું, તાજગીભર નવી-નોખી ભાતે કૃતિઓના આસ્વાદો-બહુસન્દર્ભો સમૃદ્ધ બનાવીને - કરાવવા એ રાધેશ્યામની આગવી પદ્ધતિ છે. કોઈ સાહિત્યિક સભા-સેમિનાર-ચર્ચાઓમાં ન જવું, પ્રવચનોથી દૂર રહેવું... ને તોય નીવડેલા ને નવોદિત સાહિયકારો તથા એમની રચનાઓ વિશે નિયમિત લખર્ત રહેવું - રાધેશ્યામની આ વિલક્ષણ છબી છે 'રચનાને રસ્તે'-ના કાવ્યાસ્વાદોમાં ભાવકને રાધેશ્યામની ઉક્ત તસવીર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘરમાં કે પાસે ફોન પણ નહીં રાખનાર રાધેશ્યામ કૃતિઓ દ્વારા (અને પોસ્ટકાર્ડ તથા કુરિયર દ્વારા) અનેક સર્જકો-ભાવકો સાથે હૃદયસંવાદથી જોડાયેલા છે. એ ગુજરાતને ખૂણખાંચે બે લીટી પણ સારું લખનાર કવિ-લેખકની સાથે સમ્પર્ક કરી લે છે. સુરેશ દલાલની જેમ (એમના પછી) કવિતાના બહુ મોટા ચાહક-ભાવક-આસ્વાદક તરીકે રાધેશ્યામ શર્માનું નામ તરત મૂકી શકાય. કાવ્યાસ્વાદની પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં અર્વાચીનકાળથી સતત ચાલતી રહી છે. સપાટી પરના કે ગતાનુગતિક આસ્વાદોથી જુદા પડીને લખનારા પણ ઠીક ઠીક આવ્યા છે. તેમાં અત્યંત ધ્યાનપાત્ર કાવ્યાસ્વાદોના બે સંચયો - ૧. નિશ્ચેના મ્હેલમાં : ઉમાશંકર જોશી ૨. ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ : સુરેશ હ. જોષી પાસેથી - મળેલા છે. હવે એ હરોળમાં બેસી શકે, બલકે પોતાની નોખી નોખી રસ-આસ્વાદરીતિઓથી વિશિષ્ટ બની રહે એવા કાવ્ય-આસ્વાદોનું આ પુસ્તક રાધેશ્યામ પાસેથી મળે છે.

ગાંધીયુગથી અનુઆધુનિક (તથા આજે લખતા) યુગના કવિઓની કોઈ ને કોઈ

વિશિષ્ટ કાવ્યરચના લઈને એનું લાક્ષણિક વિશ્લેષણ કરીને કૃતિના ભાવલોક તથા કવિકર્મને સહજ રીતે મૂકી આપતા આ કાવ્યાસ્વાદો અનેક સન્દર્ભો ધ્યાનપાત્ર છે. કવિતાનાં વિવિધ રૂપો-સ્વરૂપો લેવા સાથે અહીં નીવડેલા ને તદ્દન નવા કે સાવ ઓછું લખતા કવિની કૃતિ પણ આસ્વાદકે મુક્ત મને પસંદ કરી ને એનાં રસસ્થાનો ચીંધી આપ્યાં છે. ગુજરાતી કવિતાની વિકાસરેખા સાથે એમાં થયેલા લાક્ષણિક પ્રયોગો અને સમગ્ર કવિતાની વિવિધ વિશિષ્ટ ગતિવિધિઓનો પણ પરિચય સાંપડે છે. કાવ્યાસ્વાદો આમ કવિતા સ્વરૂપોના વિશેષો સંપડાવી આપે એ પણ મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાય. અહીં મોટા ભાગના કવિઓની પ્રતિનિધિરૂપ રચનાઓના આસ્વાદો મળે છે... કેટલીક ઉત્તમ કોટિની રચનાઓ છે તો કેટલીક લોકપ્રિય અને થોડીક ઓછી જાણીતી ને બેપાંચ સાવ નબળી કાવ્યરચનાઓ પણ લેવામાં આવી છે... અલબત્ત ! આસ્વાદકે તો જે તે કૃતિમાંથી વિશેષો તારવીને કૃતિનો ગુણપક્ષ રજૂ કર્યો છે. દા.ત. ગુણવંત શાહ અને ગોવિંદ દરજીની રચનાઓ આતું નબળું પાસું બની રહે છે. એ જ રીતે આપણા મોટા કવિઓની ઉત્તમ રચનાને બદલે થોડી નોખી બની આવતી કવિતા શોધીને નૂતન સન્દર્ભો દર્શાવી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉમાશંકર-સુરેશ જોષીની રચના આ સન્દર્ભો જોવી ઘટે.

રાધેશ્યામ અધ્યાપક નથી એનો એમને ઘણો લાભ થયો છે. એ બદ્ધ ચોકઠાં અને કવિતાના ધ્વનિ કે સાર આપવાથી વેગળા રહી શક્યા છે. એ સિદ્ધાંતોને તથા નિશ્ચિત પરિભાષાઓને લાગુ કરીને કવિતાને રૂઢ રીતે જોવામાંથી પણ સભાન રહીને બચ્યા છે. ને તેમ છતાં પ્રત્યેક આસ્વાદમાં રાધેશ્યામ કવિતાને કાવ્યત્વ બક્ષનારાં સત્યોને ચીંધી બતાવે છે. વળી દેશવિદેશના કવિ-વિવેચકો-દર્શનિકોના મહત્વના મતો, પ્રતિભાવો અને સંકેતોને આસ્વાદમાં વણી લઈને કવિતાનાં સત્ત્વ અને સત્ય બંનેને રસાળ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. મોટાભાગના આસ્વાદો આવા સંકેતસન્દર્ભોથી વધુ અર્થપૂર્ણ બન્યા છે. રાધેશ્યામ પાસે રચનાને ખોલી આપવાની બહુકોણીય દષ્ટિ છે... નર્મમર્મ સાથે એ આસ્વાદને માર્મિક બનાવી મૂકે છે. પાશ્ચાત્ય સન્દર્ભો (૧. સ્પેનિશ કવિ-વિવેચક ઉનામુનો, ૨. કવિ એન્ટોનિયો માકાડોને ટાંકે છે - પ્રસ્તાવનામાં-?) - ટાંકીને એ કહે છે કે 'કાવ્યત્ત્વ, કેવળ કવિતામાં 'શબ્દ' - સીમિત નથી હોતું;' 'કવિતા આત્માનું ગહન સ્ફુરણ છે.' - આ સન્દર્ભોને લક્ષમાં રાખીને રાધેશ્યામ કહે છે :

“કવિતામાં 'અર્થ'ની ખોજ ચાલુ રાખીને પણ અર્થઘટન ઉપરાંત મર્મઘટન તરફ જવાનો નમ્ર પુરુષાર્થ સેવ્યો છે. આસ્વાદની સાથોસાથ વિવેચન પણ વણાતું આવે એ સ્વીકાર્યું છે.”

ઉમાશંકર - સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર - નિરંજન, ઉશનસુ - જયંત પાઠક, લાભશંકર - સિતાંશુ, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ - ટોપીવાળા, સુરેશ દલાલ - હરીન્દ્ર દવે, રાવજી - રામચન્દ્ર પટેલ, જયદેવ શુક્લ - નીતિન મહેતા, કમલ - કાનજી તથા હરીશ મીનાશ્રુ, રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી; બાબુ સુથાર - ભરત નાયક, - આ સૌ કવિઓના કાવ્યાસ્વાદો ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે અહીં કાવ્યાસ્વાદો અર્થઘટન, મર્મઘટનથી આગળવધીને અરૂઢ વિશ્લેષણોથી અને સહજ કાવ્યત્ત્વ ચીંધતા નોખા સન્દર્ભોથી

મૂલ્યાંકન સુધી પહોંચીને માર્મિક વિવેચના બની આવ્યા છે.

રાધેશ્યામ પૂરી નિસબત અને પોતાની સઘન અભ્યાસસાધનાથી સમૃદ્ધ બનેલી ભાવયિત્રી પ્રતિભાથી આ આસ્વાદલેખો લખ્યા છે. થોડા અપવાદો બાદ કરતાં આસ્વાદો લાઘવ અને મર્મગામી અર્થઘટનોથી ધ્યાનપાત્ર બન્યા છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાલા, યોગેશ જોષીનાં ત્રણ ત્રણ કાવ્યોના તથા ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, જયદેવ શુક્લ, દિલીપ ઝવેરી, નીતિન મહેતા, રઘુવીર ચૌધરીનાં બહુ કાવ્યોના આસ્વાદો, નોખી રચનારીતિનાં કાવ્યો હોવાથી, સ્વીકાર્ય - આવકાર્ય છે. બંને રમણીક અને પવનકુમાર, પ્રવીણ ગઢવીની વિશિષ્ટ કૃતિઓ પણ લેવાઈ છે. નવીનોમાં ભારતી રાણે પણ ભુલાયાં નથી. ભરત નાયક અને રાજેશ પંડ્યાની રચનાઓ (એવી બીજી પણ થોડીક છે) અર્થઘટન બાબતે હંફાવે છે; ત્યાં આસ્વાદ પણ દુર્બોધ બન્યો છે. કાનજી પટેલ તો ભારે કરકસરનો કવિ છે. છતાં એમની રચનામાં રાધેશ્યામને (પાંચ પંક્તિમાં) 'મેદસ્વીતા પ્રતીત' થાય છે ને ઉચિત રીતે જ એ નોંધે છે - 'વર્ણન જરીક નિબંધિયા અને સામાન્ય સ્તરનું પ્રવેશી ચૂક્યું છે. આટલો પંક્તિમોહ છૂટ્યો હોત તો?' (પૃ. ૪૬)

આ કાવ્યાસ્વાદોમાં પોતાની પ્રવર્તન-ભૂમિકા વિશે રાધેશ્યામ લખે છે : 'અહીં રજૂ થયેલા આસ્વાદ-લેખોમાં સાહિત્ય વિષે મનની સંસિદ્ધ પરિભાષાનો તથા સાહિત્યવાદોની પ્રસિદ્ધ વિવિધતાનો શક્ય પરિહાર અને સ્વલ્પ ઉપયોગ જોઈ શકાશે. આવલો અભિગમ સ્વીકારવા પાછળ કાવ્યને કેવળ કળા 'પદાર્થ' (object) તરીકે તપાસવા કરતાં ચૈતન્યસભર સંઘટના (phenomenon) લેખવાની મનોવૃત્તિ રહી છે.' રાધેશ્યામનો આ અભિગમ નોખું પરિણામ લાવ્યો છે. 'કવિતાને લેબોરેટરીમાં તાણી લાવવાને બદલે જોતે જ કાવ્યાભિમુક બનવા-બનાવવાનો પ્રયાસ.' - સફળ થયો છે.

તા. ૨-૩/૮/૨૦૧૭

વલ્લભ વિદ્યાનગર

*

ભૂકંપમાં પ્રગટતી માનવીય સંવેદનાની

ગુજરાતી નવલિકાઓ | ડૉ. સંજય મકવાણા

[‘ભૂકંપ... અને ભૂકંપ’ (ભૂકંપકેન્દ્રી શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી નવલિકાઓ) : સંપાદક : ભરત ઠાકોર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૫, પ્રકાશક : ફલેમિંગો પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, કિંમત : રૂ. ૧૫૦/-]

ગુજરાતમાં ૨૦૦૧માં આવેલા વિનાશકારી ભૂકંપના આફ્ટરશોક આજે પણ ભુલાયા નથી. માનવજીવનની વાસ્તવિકતા અને સહાનુભૂતિનું તાદૃશ આલેખન ટૂંકીવાર્તા દ્વારા કેવું કલાત્મક અને વાર્તાકળાના નમૂનારૂપ થયું છે તેનું પ્રતિબિંબ અહીં સમાવિષ્ટ

સત્તર વાર્તાઓ અને માનવમનના કોઈ અકળ ખૂણામાં થયેલું અનુભવાય છે. આ વાર્તાઓને કેન્દ્રમાં રાખી સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા જણાવે છે તેમ ‘એક ગમખ્વાર ઘટનાને વિષય કરતી આપણી ભાષાની સત્તર-સત્તર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ એની રીતે વિશિષ્ટ છે. વાર્તાના પરંપરાપ્રાપ્ત, પ્રચલિત અને પ્રયોગશીલ, એમ ત્રણે સ્વરૂપો અહીં પ્રયોજાયેલાં જોવા મળે છે અને નવોદિત અને સિદ્ધ, એમ બંને સ્તરના વાર્તાકારોની રચનાઓ અહીં સંગ્રહિત છે એટલે વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ પણ બંને પ્રકારના નમૂના અહીં ઉપલબ્ધ છે.’

આ ટૂંકી વાર્તાઓનું સંપાદન ડૉ. ભરત ઠાકોરે ‘ભૂકંપ... અને ભૂકંપ’ (ભૂકંપ-કેન્દ્રી શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી નવલિકાઓ) નામે કર્યું છે. જેમાં કમબદ્ધ વાર્તાઓ નથી પણ ઈ.સ. ૨૦૦૧માં ગુજરાતના કચ્છ-ભુજ અને અન્ય વિસ્તારમાં આવેલા ભૂકંપના આઘાત-પ્રત્યાઘાત, માનવીય સંવેદનને કેન્દ્રમાં રાખી વિધવિધ સામયિકો જેવાં કે, પરબ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવનીત સમર્પણ, અખંડઆનંદ, કુમાર, નવચેતન, જલારામદીપ વગેરેમાં પ્રગટ થયેલ ટૂંકી વાર્તાઓ છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાના વાર્તાસંગ્રહ ‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’માંથી ‘તંબૂ’ નામની વાર્તા મળીને કુલ સત્તર વાર્તાઓ અહીં સમાવિષ્ટ થયેલી છે. કુદરતી આપત્તિ સમયે માનવમનનો અનેક ભાવ, તરંગો, લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે ટૂંકી વાર્તાઓનો આશરો લઈ સર્જક સંવેદનને વ્યક્ત કરે છે.

સંપાદક જણાવે છે તેમ અહીં આ નવલિકામાં ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા, આંચકા, આફ્ટર શોક, ભયંકર, ગૃહકંપ, વિધ્વંસ અને ખોફને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે. ભૂકંપને કારણે માનવજીવનમાં વ્યાપેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સપાટી પરની અરાજકતા સંચયની વાર્તાઓમાંનો પ્રધાન સૂર છે. તેમાં માનવતાનો મહિમા છે તો સંબંધોની તિરાડો પ્રેમ દ્વારા સંધાયાના નક્કર પુરાવાઓ પણ મળે છે.

માનવીય સંવેદનને વ્યક્ત કરનારો અનેક પરિબળોમાં ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ ઘણે અંશે સાનુકૂળ રહ્યું છે. કારણ કે અહીં પ્રત્યેક વાર્તાના કેન્દ્રમાં ભૂકંપ છે અને તેની વિભીષિકા માનવના મન-મસ્તિષ્કને બહેકાવે - બહેલાવે છે અને ઢંઢોળીને બહાર કાઢે છે. માનવીય સહિયારો પરમતત્ત્વ ઈશ્વર-પરમાત્મા પરનો ભરોસો વધારે દૃઢ બનાવે છે. આ આખી વાત માનવ માનવ વચ્ચે પ્રેમનું ગાઢ તત્ત્વ આપત્તિમાંથી બહાર લાવી એકમેકને જોડીને સેતુ બનાવે છે તથા સંબંધના તાણાવાણાને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

‘જિજ્ઞવિષા’ વાર્તામાં લેખક અઝીઝ ટંકારવી વાર્તાનાયક અનિકેતના પાત્રનું વેદનાસભર નિરૂપણ કરે છે. પોતાની પત્ની અને છ વર્ષની પુત્રીને ગુમાવનાર અનિકેત તથા મમ્મી-પપ્પાને ગુમાવનાર સ્મૃતિની પીડાને ચિત્રકલા દ્વારા એકરૂપતા સાધવાની મથામણ, આઘાતજનક ઘટના અને માનવતાની વિડંબના પ્રગટાવે છે. કમકમાટી છૂટે તેવી ભૂકંપની ઘટનાનું વર્ણન વાર્તાકારનો કસબ છે. અનિકેતનાં ચિત્રોને જાણે શબ્દ દ્વારા ઉજાગર થતાં બતાવ્યાં છે. ડૉ. જોષીએ કહેલું : રુચિ, એના ઘરની ઉત્તમ તરફની અડધી બચેલી ઘરની દીવાલ સાથે વીંટળાયેલી અનિકેતની પત્નીની... (પૃ. ૨૧). રુચિની સેવાભાવનાનો સમય એનાં મમ્મીને બાર વરસનો લાગે છે, પણ રુચિની મક્કમતા તથા

સ્મૃતિની આંખમાંનાં ‘બોર બોર જેવડાં આંસુ’માં “ખારાં આંસુઓના દરિયામાં દરેક જ ગળાડૂબ છે પછી...!”નો ઉદ્ગાર વાર્તાકથા તેમજ અનિકેત, સ્મૃતિ, રુચિની સંવેદનાને ઉપકારક છે.

ગિરીશ ભટ્ટની ‘ડૂમો’ વાર્તામાં ભૂકંપની માનવજીવન પરની અસર, યજ્ઞ અને વાસન્તી તથા સનાતન, છાયાબહેન, જયંતભાઈ, અબજી, લક્ષ્મીડોસી અને તેની પૌત્રી તેમજ વાર્તાના અંતે નિનાદ છાયાનું પાત્ર તથા ભૂકંપપીડિતની છાવણી અને કચ્છ પ્રદેશના પરિવેશની સુંદર ગૂંથણી કરી છે. પ્રાદેશિક બોલીના લહેકા, મોહં-જો-ડેરો અને હરપ્પાના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ દ્વારા નગરસંવેદના ‘કુની હીણી નજર લાગી ગઈ, મારા કચ્છડાને?’ દ્વારા ભૂકંપની ભયાવહતાનું સનસનીબેજ નિરૂપણ વાર્તાઆસ્વાદનું ઘોતક બને છે. ભૂકંપની ચારેબાજુ તારાજીનું દશ્ય નજર સામેથી આજે પણ ખસતું નથી.

મણિલાલ ન. પટેલની ‘આફ્ટરશોક’ વાર્તામાં કાઠિયાવાડી પરિવેશ અમદાવાદના બાપુનગરનો વિસ્તાર, કમળા અને તેની ઓરમાન દીકરી મીના, મીનાને પરણવા ઉત્સુક વાર્તાનાયકની મનોભાવના, ધરતી નીચે દરિયો ગર્જના કરતો હોય ને ઢોલ વાગતા હોય એવા ગંભીર અવાજો થવા લાગ્યા. જેવું સુંદર કલ્પન તથા કૂતરાની રડારોળ અને પંખીઓની ભયભરી ચિચિયારી ભૂકંપનું ભયાવહ વાતાવરણ સર્જે છે. “મીના... સૌરી, મીનાબહેન, ગભરાશો નહીં”માં વાર્તાનાયકની દશા અને કમળાનો લાક્ષણિક સ્વભાવ... ‘તેનો ચહેરો આખો હું આંખોથી પી ગયો’. ‘ઉતાવળે આંબા ન પાકે’ જેવા અલંકાર અને કહેવતનો ઉપયોગ વાર્તાને કલાત્મકતા બક્ષે છે. વાર્તાના અંતે કમળાનો ગમગીન ચહેરો વાર્તાનાયક અને મીનાને આફ્ટરશોક આપે છે.

‘ખોફ’ વાર્તામાં જય ગજજર કોમી એકતાનું પ્રતીક, કોમી રમખાણ અને ભૂકંપ જેવી કુદરતી આપત્તિમાં માણસને કેવો સંવેદનશીલ બનાવે છે તે અમરીશના પાત્ર દ્વારા ઉજાગર થયું છે. તેવી જ રીતે ‘આંબળું’ વાર્તામાં નલિની કિશોર ત્રિવેદી અમીર-ગરીબના ભેદભાવની વાત કરીને ભૂકંપના આંચકા સાથે નગરજીવનની વર્ગભેદની વરવી વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવે છે. નવનીત જાનીની વાર્તા ‘આફ્ટરશોક’માં માનવ-માનવ વચ્ચેની સંવેદના ભૂકંપ જેવી પરિસ્થિતિમાં એકબીજાની સાથેનું વર્તન, પ્રતીક-કલ્પનનો વિનિયોગ વાર્તાકલાનો નમૂનો બને છે. પારુલ કંદર્પ દેસાઈની ‘કશુંય નહીં...’ વાર્તામાં ભૂકંપની સાથે સાંપ્રત સામાજિક સમસ્યાને જોડી આપે છે. ભૂકંપની સાથે ગૃહકંપની વ્યથા-પીડાનું હૃદય આલેખન, વાર્તાની ભાષા અને તળપદી શૈલીનું નિરૂપણ તેની વિશેષતા બની રહે છે. ‘સંબંધોની ગાંઠ’ વાર્તામાં પ્રીતમલાલ કવિ વાર્તાનાયિકા આશાનો પરિવાર ભૂકંપમાં મૃત્યુ પામ્યો છે ત્યારે આશાના મનમાં ઊઠતી પીડા અને અંતે પોતાનો ખુદનો પગ કપાવવાની કંપારી તથા માતા-પિતા ગુમાવનાર પૂર્વી સાથેનું મિલન બંનેને સધિયારો આપવામાં મદદરૂપ થાય છે. બી. કેશરશિવમૂની વાર્તા ‘ધરતીકંપ’માં અશ્વિન જયોતિષવિદ્યાનો જાણકાર છે અને ભૂકંપની આગાહી - અફવાઓ, લોકોનો રોષ અને પોતાની જાતને હોમી દઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેમજ ભૂકંપની તબાહીનું સુંદર નિરૂપણ આ વાર્તા પામી છે. ‘કાટમાળ’ મનહર રવૈયાની વાર્તામાં ગરીબ વર્ગની મકાન માટેની

તાલાવેલી તથા ભૂકંપને કારણે મકાનની તારાજીથી અમૃતલાલનું મૃત્યુ, મોંઘવારીની પીડા અને પાછળથી તેના પરિવારની વિટંબણાનું નિરૂપણ કર્યું છે. આવા જ શીર્ષક ‘કાટમાળ’થી લખાયેલ માવજી મહેશ્વરીની વાર્તામાં રફમી જાન્યુઆરીના ભૂકંપ પછીની તારાજીનું નિરૂપણ, ગામ, ગુલાબનું કૂડું અને મોહં-જો-ડેરોના અવશેષોની યાદનું કમકમાટીભર્યું આલેખન માનવસંવેદનાને ધાર કાઢે છે. મોહન પરમારની ‘આંચકો’ વાર્તામાં માનવસહજ સ્વભાવનું નિરૂપણ, ચંપાના પતિ નવીનનું મૃત્યુ અને સાથોસાથ દલિત સંવેદનાને પણ ઉજાગર કરે છે. હરીશ ખત્રીની વાર્તા ‘ભયકંપ’માં સ્વખાવસ્થામાં વાર્તાનાયિકા લોપાને બાથરૂમમાં ઊભરાતા કીડિયારુંની ટેકુનિકથી ભૂકંપની તારાજી અને લોપાનું કાટમાળમાં દટાઈ જવું નથી. જીવન સાથેનો સંઘર્ષ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની દયા અને કરુણાની લાગણી જન્માવે છે.

આપણા ઉત્તમ વાર્તાકાર ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘તંબૂ’ વાર્તામાંથી માણસના સ્વાર્થી વલણ સામે પરોપકાર વૃત્તિઓ, નીતિ અને અનીતિને મૂકીને માનવમનની વિડંબનાઓ છતી કરે છે. તંબૂમાં સુતેલા માણસને મહાભારતની ટિંટોડીનો પ્રસંગ યાદ આવવો, ખુલ્લામાં પડી રહેલા લોકોની વેદના અને મા દ્વારા થતું ભૂકંપનું હૃદય કંપાવે તેવું વર્ણન તેમજ મકાનમાલિક પર હાવી થઈ જાય ત્યારે પોતાના પર આપત્તિ આવે છે ત્યારે તંબૂ પણ આલીશાન મહેલ જેવો લાગે છે. વાર્તાનું કથાનક વાર્તાકારની પીઠ લેખક તરીકેની છાપ ઊભી કરે છે.

નીતિન ત્રિવેદીની ‘ગૃહકંપ’ વાર્તામાં ભાવનગરના ચંદુલાલ અને તેનાં પત્ની શારદાબહેન દિવસો સુધી આવેલા ભૂકંપના આંચકાઓથી ટેવાયેલાં છે. રફમી જાન્યુઆરીએ આવેલા ભૂકંપને લાતૂર અને જાપાનમાં આવેલા ભૂકંપ સાથે સરખાવી તેની ભયાવહતા પ્રગટ કરે છે. પતિ-પત્નીના સંવાદોમાં સહજ-સરળતા અને પોતાનાઓ પ્રત્યેનો ભાવ તેમના સંબંધો માટેની ભાવના પ્રગટાવે છે. વાર્તામાં અમદાવાદ, રાજકોટમાં રહેતા તેમના સંબંધી સહિતનાઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અને સંવેદના પ્રગટ થઈ છે.

સરકારી નોકરિયાત નરેશભાઈની વેદના ‘વિધ્વંસ’ વાર્તામાં લેખક રાજેશ અંતાણીએ પ્રગટ કરી છે. સરકારી નોકરીની સાથે એમના પુત્ર અભય માટે દુકાન ખરીદવાનું સ્વપ્ન ભૂકંપ દ્વારા પાયમાલ થઈ જાય છે. એક બાજુ ભૂકંપપીડિતની સેવામાં અભય અને મીતાનું મિલન પાછળથી માતા-પિતાની મરજી વિરુદ્ધ લગ્નમાં પરિણમે છે. તિરાડ સાંધવાની ટેકુનિક વાર્તાકાર ભૂકંપમાં પડેલી અને અભય-મીનાના જીવનની તિરાડ જોડી આપે છે.

સુમન શાહની ‘સિમેન્ટ’ વાર્તામાં બિલ્ડિંગો પર સાંધેલી તિરાડો સિમેન્ટ રંગની, પાતળી આછી - ઘટ્ટ તેના મૂળ રંગમાં ભેળવ્યા વિનાની જગત જુએ છે. જેમાં જગતના પાત્ર દ્વારા માનવમનની આધુનિક જીવનશૈલી અને સંકીર્ણતાનું નિરૂપણ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષસંબંધો, લગ્નેતર સંબંધ, સંસારજીવનની વિટંબણાનું આલેખન આસ્વાદ્ય છે. આધુનિકોત્તર વાર્તાકારોની વાર્તામાં ઝિલાયેલ ગતિવિધિનો સાથો પડવો આ વાર્તામાં પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

સંભળાય છે. સાથે સાથે ભૂકંપ દ્વારા જુદી જુદી રીતે ઊપસતું માનવીય સંવેદન વ્યક્ત થયું છે. અગાસીમાં ઊભો ઊભો આઈસક્રીમ ખાતો શોભનાનો છોકરો અને તેનો પતિ ધરતીકંપમાં મૃત્યુ પામ્યા છે એવી શોભના પણ 'હરામડી શોભના, જવા દો ને વાત.. સાંધો અને સૂધું કેં રહેતું નથી, સિમેન્ટ જોઈએ સિમેન્ટ'માં સિમેન્ટના સાંધણની વાત વાર્તાકાર સહજતાથી સાંધી આપે છે. એવું સિમેન્ટનું સંધામણ આખી વાર્તામાં માણસને જોડવાનું પ્રતીક બની રહે છે.

સત્તર ટૂંકી વાર્તાઓનો કેન્દ્રસ્થ વિષય ભૂકંપ છે અને તેનાથી થતી તારાજી આખરે માનવજીવનની સંવેદના અને ભાવને વધારે જાગ્રત બનાવે છે. માનવસંબંધોને એકબીજા સાથે જોડવામાં આવી કુદરતી આપત્તિ અને કુદરત જ બહોળો ભાવ ભજવે છે. ચોક્કસ વિષયને લઈને લખાયેલ વાર્તાઓ એક જ બિન્દુ પર ફોકસ કરે છે ત્યારે તેની ફરતે વીંટળાયેલ ઝાળ વધારે મજબૂતાઈથી ઊપસી આવે છે. આ વાર્તાઓથી માનવસંબંધો સંવેદના અને વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

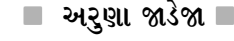

સાભાર સ્વીકાર

(૧૨૩) પડધારો : ગોરધન ભેંસાણિયા, ૨૦૧૫, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, પૃ. ૨૨ + ૧૩૪, રૂ. ૧૮૦/- (૧૨૪) પોલિટેકનિક : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ૨૦૧૬ લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૮ + ૮૮, રૂ. ૧૭૦/- (૧૨૫) અસ્તિત્વની અનુભૂતિ : અનુ : કાન્તા વોરા ૨૦૧૫, શુભમ્ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. ૮ + ૧૭૪, રૂ. ૧૮૮/- (૧૨૬) ગદ્યપર્વ વારતા સંચય(ચાર) (સંચય) સંપાદ : ગીતા નાયક (અનુ : કમ્પાસ વાર્તાઓ) ૨૦૧૬, સાહચર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ પૃ. ૧૨૦/- (૧૨૭) ગદ્યપર્વ વાર્તાસંચય (પાંચ) (મરાઠી અનુવાદ) સંપા : ગીતા નાયક, ૨૦૧૫, સાહચર્ય પ્રકાશન મુંબઈ પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૫૦/- (૧૨૮) ગદ્યપર્વ વાર્તા સંચય (છ) સંપા : ગીતા નાયક : ૨૦૧૬, સાહચર્ય પ્રકાશન મુંબઈ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૭૫/- (૧૨૯) ૧૦૦ ઝેન કથાઓ : નીલરત્ન દેસાઈ, ૨૦૧૫, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ ૨૦ + ૧૨૦, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩૦) જીવન શિલ્પ : ગિરીશ ગણાત્રા, ૨૦૧૬, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ ૮ + ૨૬૫, રૂ. ૨૫૦/-

પ્રકીર્ણ

અનુવાદ : ગૌણત્વની સભાનતા

આપણી આ લૌકિક દુનિયામાં સૌથી મોટી કલાકાર કે સર્જક હોય તો તે એક મા છે; તે ભાર વેંઢારનારી શ્રમિક છે, કોઈ પણ બાળકને વહાલથી સમજાવીપટાવી જાણનાર પણ એક મા જ છે ! કારણ કે તેની પાસે આ સિદ્ધહસ્ત કલા છે, હથોટીનો એક કસબ છે. જુઓ :

એક માતા પાસે પડોશી બહેન પોતાનું બાળક થોડી વાર માટે મૂકી જાય છે : બહેન, હું હમણાં પાંચદશ મિનિટમાં આવું, એક કામ પતાવીને. હવે બાળક પણ બરાબર આ જ પાંચદશ મિનિટમાં રડે ચઢે છે, જિંદે ચઢે છે, કોઈનું મનાવ્યું મનાતું નથી. આ માતાની સામે પોતાનું બાળક આમ રડે કે જિંદે ચઢે તો તેને એ માતા, પોતાના એ બાળકને માતા બે લાફા ચોડી દે છે, પણ અહીં એવું ન થાય કારણ કે આ તો બીજાનું બાળક છે, એને મરાય-વઢાય નહીં; એ માતા મૂંઝાતી નથી, એને પટાવીને, પુચકારીને વહાલથી ધીમેકથી મનાવી લે છે અને પોતાના ખોળામાં લઈને વહાલથી પસવારે છે.

બેઠું એવું છે અનુવાદકનું કામ. અનુવાદક બીજા કોઈના એટલે મૂળ લેખકના શબ્દો સાથે ચેડાં કરી શકતો નથી, એને એ અધિકાર પણ નથી. એણે તો મૂળ લેખકના શબ્દોને એની ભાષામાંથી હળવેકથી કાઢી લેવાના છે, આ કામમાં જે કલા જોવા મળે છે તે એક માતાની હથોટીએ થાય છે; કે પછી બાળકની આંખમાં પરેડું કસ્તર એક માતા પોતાની જીભ ફેરવીને કાઢી લે છે. આટલી બધી નાજુકાઈથી કામ લેવાનું હોય છે અનુવાદમાં. કારણ કે દરેક લેખકને પોતાનો એકેકો શબ્દ પોતાના દરેક બાળક જેટલો વહાલો હોય છે, પ્રકાશક કે સંપાદક લેખકનો એક શબ્દ કાઢી નાંખે તો લેખકનો જીવ કપાઈ જાય છે. એ શબ્દ લખાણની ગતિને આગળ વધારતો હોય છે, હિંદી સિનેમાનાં અમુક ગીતો ફિલ્મકથા માટે ગતિવર્ધક હોય છે. જેમ કે મારા એક લેખમાં 'છો.' એવું એક અક્ષરનું વાક્ય આવે છે. જો એ કાઢી નાંખે તો લેખના કથકનું ચરિત્રચિત્રણ અધૂરું રહે છે. કારણ કે આ 'છો.'માં કથકનો દોલો, ઉદાર જીવ બતાવાયો છે. બરણી ફૂટી ગઈ ! છો અર્થાત્ કંઈ વાંધો નહીં. હવે જો આ 'છો.' કાંઠી નાંખો તો એક સાસુનું પાત્રાલેખન ઊઠતું નથી. ટૂંકમાં વાત છે નાજુકાઈથી કામ લેવાની. અને એ કામ કલાકારનું છે.

મારા વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાભારતના અનુવાદની વાત કરું. આ બે મહાકવિ વાલ્મીકિ અને વ્યાસજીએ જે કહ્યું એ જ મેં ગુજરાતી વાચક સામે મૂક્યું, મારું કંઈ જ

મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરી નથી. જો કંઈ મૂક્યું હોય તો ‘અને’, ‘પછી’, ‘હવે’ જેવા કથાનકને ગતિ આપતા સંયોજકો. પોતાનું કંઈ મૂકવાનો મોહ તો ઘણો થઈ આવે પણ અનુવાદકનું કામ અહીંની વસ્તુ ત્યાં મૂકવાની છે એને સમજાવવાની નથી. અને તેય મૂળ લેખક ઈચ્છે તે રીતે જ. એક ઓરડામાં એક ખૂણે મૂકેલી ફૂલદાની મૂકવાની હોય તો એ કાચની ફૂલદાનીને તડ ન પડે, પેલા કુમળા ફૂલની પાંખડી ખરી ન પડે કે એની દાંડલી બટકી ન જાય ! અર્થાત્ લેખકના એકેક શબ્દ અને અક્ષરની નજાકતને સાચવવાની છે. આ કામ કલાકારનું જ છે ને ! અહીં જડ કે રોંચડનું કામ નહીં.

વાલ્મીકિ રામાયણના અનુવાદ કરતી વખતે એક મુશ્કેલી આવી. સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના અનુવાદમાં બહુ સામાન્ય છે. સંસ્કૃતમાં બીજા પુરુષ માનાર્થે એકવચનમાં અને બહુવચનમાં ત્વમ્ જ આવે છે, અંગ્રેજીના Youની જેમ. પણ આપણે ગુજરાતીમાં તો ‘તું’ અને ‘તમે’ કહીએ. હિંદીમાં ‘તુમ’ અને ‘આપ’ છે. મુશ્કેલી એ કે મેં આપણા ઘણા ગુજરાતી અનુવાદોમાં જોયું કે રામ સીતાને તુંકારે બોલાવે, માતા કૌશલ્યાને પણ તું કહીને બોલાવે કે ઉંમરમાં આવેલા અને કાલે રાજગાદીએ યુવરાજ તરીકે જેનો અભિષેક થવાનો છે તે પુત્ર રામને ભરસભામાં પિતા દશરથ પણ તુંકારે બોલાવે, મને આ બહુ ખૂંચ્યું. મારા સાહિત્યક્ષેત્રના ફાધર, ફિલોસોફર અને ગાઈડ જેવા વડીલ મુરબ્બી બોરીસાગર સાથે મારે ભારે વાદવિવાદ થયો કે ના, એ તો તુંકારે જ બોલાવાય ! એ તો કાલવ્યુત્કમનો દોષ લાગે. મેં કહ્યું : સાહેબ, તો હું આ અનુવાદ પડતો મૂકું, નહીં કરી શકું. જ્યાં એક ક્ષત્રિય અને તેય રાજા પોતાની પત્ની કે માતાને તુંકારે બોલાવતો હોય - એ અશક્ય છે. કારણ કે ક્ષત્રિય સમાજને મેં પચાવેલો છે, હજારો વર્ષો પછી મેં આજેય ક્ષત્રિય સમાજમાં માતા, પત્ની કે બાળકને પણ મોટેભાગે તુંકારો થતો જોયો નથી. રામ તો રાજા અને તેય એક ક્ષત્રિય ! પછી તો આપણા જુવાનિયા વિવેચક દીકરાઓ હેમંત દવે અને હર્ષવદન ત્રિવેદીને પૂછ્યું તો એમણે મને લીલી ઝંડી ફરકાવી કે અરુણાબહેન, તમતમારે કરો, કોઈ દોષબોધ નહીં લાગે !

એવું જ થયું અરબીફારસી શબ્દો માટે. સાહિત્યિક વડીલો, મુરબ્બીઓ કહે કે ના અરુણાબહેન, તત્સમ કે તદ્ભવ શબ્દો જ વાપરવાના. હવે જુઓ આપણે રોજિંદી ભાષામાં લાચાર વધારે વાપરીએ કે નિઃસહાય ? કદાવર કે મહાકાય ? હિંમત કે ધૈર્યબળ ? રજા, પરવાનગી કે અનુમતિ ? મુકામ, પડાવ, છાવણી કે નિવેશ ?

રામાયણ અને મહાભારતમાં યુદ્ધો ચાલતાં જ હોય અને યોદ્ધાઓ વારેઘડીએ ભાન ગુમાવતા હોય. ‘ભાન’ શબ્દ સંસ્કૃત, પણ એને બે ઉપસર્ગ લાગે તો એ ‘બેભાન’ શબ્દ ફારસી થઈ જાય. શુદ્ધને ‘બે’ લાગે તો એ બેશુદ્ધ ફારસી થઈ જાય. હવે બેભાનને બદલે મૂર્છિત આપણે થોડું રોજ બોલીએ ? પણ સાહેબો કહે : એ ન ચાલે.

લાચાર, મદદ, કબૂલ, ઈરાદો, સલામત, ખલેલ, ફિકર, દુનિયા, આફત, મસલત, જોર, કાયમ જેવા રોજિંદા શબ્દો ફારસી છે. અને આમેય હું તળપદા શબ્દોનું માણસ. પણ રામાયણના મારા અનુવાદમાં ચોમાસાના તડકાની જેમ તમને મારા આ ફારસી શબ્દો ક્યાંક ડોકિયાં કરતા દેખાશે ખરા.

હવે તમને એક મજેની વાત કરું. નાનપણમાં ભીંતે ટીંગાડેલા ભગવાનના જે ફોટા જોઈએ ને તો તેમાં પાર્વતીજી શંકર ભગવાનના કે સીતાજી રામના ખોળામાં બેઠેલા હોય, મારા ભારતીય સંસ્કારને આ બહુ ખૂંચતું. પછી સંસ્કૃત સાહિત્ય વાંચતી ગઈ તો તેમાંયે આવાં લખાણો હોય. રામાયણમાં રામભરતભિલાપ વખતે : અંકે ભરતમ્ આરોપ્ય - રામે ભરતને ખોળામાં બેસાડ્યો એવો ઉલ્લેખ આવે છે. તો નજર સામે કંઈ વિચિત્ર દૃશ્ય ખુંડું થાય કે આવડા મોટા ભરતને રામ પોતાના ખોળામાં બેસાડે ! છેલ્લે અગ્નિપરીક્ષા પછી રામ સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડીને અયોધ્યા લઈ જઈ રહ્યા છે : ‘અંકેન તાદાય વૈદૈહિમ્’ - ‘સીતાને ખોળામાં બેસાડીને’, અને તેય વિભીષણ, સુગ્રીવ, લક્ષ્મણની હાજરીમાં ! પણ હવે તમને એક રાઝ કી બાત કહું ! સંસ્કૃત શબ્દ ‘અંક’નો અર્થ ખોળો ચોક્કસ થાય પણ ‘અંકેન આદાય, અંકમ્ આરોપ્ય’ -નો અર્થ ‘પડખામાં લઈને’ કે ‘પડખે બેસાડીને’ થાય છે. આપ્ટેના સંસ્કૃત કોશમાં ચોખ્ખો આપેલો છે તોયે ! આવા અનુવાદો થયા છે. લક્ષ્મણને પડખામાં લઈને કે સીતાને પડખે-પાસે બેસાડીને. અહીં સવાલ કોઠાસૂઝનો છે.

‘પુલકિત’ના અનુવાદમાં પણ મારે ભારે તો થતી રહી, ડગલે ને પગલે. કારણ કે પુ.લ. દેશપાંડે સમર્થ હાસ્યકાર, સાક્ષાત્ હાસ્યબ્રહ્મ ! હાસ્યને અનુવાદવું અતિ કપરું કામ. ‘મોટે ઉપાડે ગયો તો, શું મળ્યું કોઠાં ?’ હવે એનું હિંદી ભાષાંતર કરો - ‘બડે ચાવ સે ગયે થે, ક્યા મિલા, કેથા ?’ એ તો શાબ્દિક ભાષાંતર થયું. ના, ત્યાં આ ભાવનો રૂઢિપ્રયોગ જોઈએ.

પુ.લ.નાં પત્ની સુનીતાબાઈ દેશપાંડેએ મને પહેલાં તો રોકડી ના જ પરખાવેલી કે humour & poetry can't translated ! મેં સામે દલીલ કરેલી કે but we can reach nearer! એની નજીક તો જઈ શકાય ને ? ભગવાનની ઝાંખી અંદર જઈને ન થાય તો કંઈ નહીં પણ બહાર કોર્ડન-દોરડું પકડીનેય દર્શન તો થઈ શકે ને !

એવું જ સામે મરાઠી-ગુજરાતીની વાત કરું. પુ. લ. દેશપાંડેએ આઝાદીની ચળવળમાં પણ ભાગ લીધેલો, તેની વાત કરતાં તેઓ લખે છે : ‘ત્યારે મને હાથમાંની તકલી કરતાં મોઢાની તકલી સાથે વધુ ફાવતું !’ અહીં ગુજરાતી વાચક બાધો બની જાય છે અને પછી નીચેની પાદટીપ જોતાં પહેલાં ગિન્નાઈને બોલી ઊઠે છે : હેં ! આમાં તે વળી હસવાનું શું ? પુ. લ. આઝાદી વખતે કાંતણકામ કરતા અને હાથમાંની તકલીથી તેમને કાંતવાનું હોય, પણ તેમને મોઢાની તકલી વધુ ફાવતી. મરાઠીમાં ‘ટકઢી’નો અર્થ કાંતણકામના સાધન ઉપરાંત બીજો અર્થ પણ થાય છે તે એ કે બડબડ કરવી; એટલે પુ.લ. કહેવા માગે છે કે મને કાંતવા કરતા વાતોના ગપાટા મારવામાં વધુ રસ હતો. પુ.લ. શ્લેષાધિપતિ હતા, શ્લેષની તો લૂમેલૂમ ફૂટતી જાય ને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ‘સેનયોર્ ઉભયોર્ મધ્યે’વાળા અર્જુનની જેમ મારે પણ ‘સીદન્તિ મમ્ ગાત્રાણિ’ થવા લાગતું, મારા હાથ ધૂજવા માંડતા. એમના હાસ્યના મૂળિયે કેટકેટલા સંદર્ભો જડાયેલા હોય, એ મૂળિયું ઉખાડતાં મને તમ્મર આવી જતાં, નવ નેજે પાણી શું આવતાંતાં ? આંખને નેજવેય પાણી આવીને ઊભાં રહી જાય !

તેથી મેં પુ.લ.ના એવા મરાઠી લેખ લીધેલા કે જે ગુજરાતી ભાષામાં સહેજે ઊછરી આવે. હવે જુઓ ઓર્કિડ્ઝ કે ટ્યુલિપ્સ જેવાં વિદેશી છોડવાં તો જવા દો પણ હલેલિયા કે જરબેરા જેવા ઉત્તરપ્રદેશનાં છોડવાં પણ આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં સહેલાઈથી ઊછરતા નથી. તેથી ગલગોટા, સેવંતી, જાઈ-જૂઈ-ચમેલી, મોગરા-ગુલાબ જેવા જાણીતા વેલછોડ લીધા જે સહજતાથી ઊછરી જાય.

મરાઠી ભાષામાં બ્લાઉઝપીસ માટે ‘ખણ’ શબ્દ વપરાય છે. પણ આ અજાણ્યો ‘ખણ’ શબ્દ લેખમાં હું પાંચેક વાર વાપરું તો કેવું થાય ! રસોઈમાં આપણે મગ રાંધ્યા છે, મીઠેમરચેમસાલે એકદમ સ્વાદિષ્ટ થયા છે પણ વીણ્યા વગરના પલાળેલા મગ સાથે ગાંગડુ મગ પણ જતા રહ્યા છે, હવે સ્વાદિષ્ટ મગ જમતી વખતે એનો સ્વાદ લેતાલેતાં વચ્ચે પેલા ગાંગડુ મગ ખણાણાણ કરતાંક મોંમાં વાગે છે, એવું જ મારા પેલા ખણ શબ્દ માટે થાય તેથી મેં એની એક વાર પાદટીપ આપીને બ્લાઉઝપીસ શબ્દ જ રહેવા દીધો. અહીં પણ અમારે વાંધો આવે. કહે: અંગ્રેજી શબ્દ ન ચાલે ! હા, પણ જેનો કોઈ પર્યાય ન હોય તો ? તો શું ‘ચોળીનું કે પોલકાનું કપડું’ પેસે ખરું ? એ તો ભદ્રભદ્રીય થઈ જાય. ‘સ્વિમિંગપુલ’ માટે આપણે ‘તરણકુંડ’ સતત બોલીએ છીએ ? ‘ટેબલ’ માટે ‘મેજ’ કોઈ સમજશે ? ‘ડાઈનિંગ ટેબલ’નું ગુજરાતી છે આપણી પાસે ?

એવો જ એક શબ્દ હતો ‘સ્થાનબદ્ધ’ જેનો અર્થ થાય અંગ્રેજીમાં ‘કન્ફાઈમેન્ટ’ કે ‘ઈમ્પ્રિઝનમેન્ટ’ કે ‘ડીટેઈન્ડ’ એવો થઈ શકે પણ પછી એક અંગ્રેજી શબ્દ જડ્યો : ‘ઈન્ટર્ન્ડ’ એટલે ‘નજરકેદ’. પણ આ ‘સ્થાનબદ્ધ’માં ‘નજરકેદ’ ઉપરાંત ‘જેલવાસ’, ‘અટકાયત’ જેવી અર્થઘાયાઓ પણ હતી, એટલે મિત્રોએ કહ્યું કે મૂળ મરાઠી શબ્દ સ્થાનબદ્ધ જ રહેવા દો ! પણ એ લેખમાં ચાળીસ વાર આવતો આ શબ્દ ! હું કંઈ હનુમાનચાળીસાની જેમ આ ‘સ્થાનબદ્ધ ચાળીસા’નો જાપ કરવા જરાયે તૈયાર નહોતી, કેમ ?

ભલે ને સુરતી ઊંધિયું દેખાવે એકદમ લીલુંછમ અને લવિંગિયા મરચે લિજજતદાર થયું હોય, પણ ગૂહિણીએ ઉતાવળને કારણે એ સુરતી ત્રણ દાણાવાળી પાપડી નોકરને ચૂંટવા આપી દીધી હોય ને પછી, પછી ? પૂરી સાથે લીધેલા ઊંધિયાને એ કોળિયે પાપડીની નસો દાંતમાં ભરાયા કરે, મોંમાં અટવાયા કરે એવું મારે અહીં થવા દેવું નહોતું.

મેં ‘નજરકેદ’ શબ્દ જ રહેવા દીધો અને એ લેખ પુસ્તક થતાં પહેલાં ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં છપાયેલો તો ખૂબ ઊંચકાયો અને નવાજાયો પણ ખરો !

આપણા જાણીતા હાસ્યલેખક વિનોદભાઈ ભટ્ટસાહેબે ‘નવનીતસમર્પણ’માં એક હાસ્યશ્રેણી લખેલી નામે ‘હાસ્યોપચાર’. જેમાં તેઓ વિવિધ રોગોની વાત કરતા. એક વાર એસિડિટીની વાત કરે છે તો તેમાં તેઓ એસિડિટીમાં બકરીનું દૂધ સારું, ગાંધીજીવાળી બકરી. ગાયનું દૂધ સારું ને પછી કહે છે ખાવાનો સોડા ગુણકારી. પણ આપણે ગુજરાતીઓને વાંધો નહીં, આપણે ફાફડા ખાઈએ ને ! આ સાંભળીને આપણે ગુજરાતીઓ હસી પડીએ છીએ તેમ મરાઠી કે હિંદીભાષી ન હસે. કારણ કે એ બિચારા જાણતા નથી કે ફાફડા ક્યા ચીજ હૈ ! અરે ભઈ, ફાફડા તો વો ચીજ હૈ જેના વગર હમ ગુજરાતીની સવાર પડતી

નથી. હવે બીજી ભાષામાં આ વાક્ય લઈ જવું હોય તો મારે નીચે પાદટીપ જેને આપણે ફૂટનોટ કહીએ છીએ તેમાં ફાફડાનો મહિમા, તેનું માહાત્મ્ય સમજાવવું પડે, ઠીક સમજાવ્યું. પણ થાય શું - વિનોદભાઈનો પેલો સડસડાટ વલ્લો જતો હાસ્યપ્રવાહ એકદમ થંભી જાય છે, એમનું હાસ્ય અહીં લંગડાય છે.

અનુવાદમાં કલા ઉપરાંત કૌશલનું પણ કામ છે, એક સ્ત્રી અને ગૃહિણી તરીકે કહું તો કોઠાસૂઝનું કામ છે. વર્ષ પહેલાં મેં એક બહુ સરસ અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ કરેલો, પુસ્તક હતું - નોટ વિધાઉટ માય ડોટર - મારી દીકરીને મૂકીને નહીં. આ પુસ્તક એક અમેરિકન મહિલાએ લખ્યું છે : નામ બેટી, એ એક ઈરાનીને - મુસ્લિમને પરણે છે, ઈરાન જાય છે. ઈરાનની વાત કરતાં એ અંગ્રેજીમાં લખે છે કે :

“એ લોકો મસ્જિદમાં પ્રેયર કરે છે”, હવે આ પુસ્તકના મરાઠી અનુવાદમાં ‘પ્રેયર’નું ભાષાંતર ‘પ્રાર્થના’ કહ્યું. હા, શબ્દ પ્રમાણે અર્થ સાચો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે મસ્જિદમાં પ્રાર્થના ન થાય ‘નમાઝ’ પઢાય, એવી રીતે મસ્જિદમાં રોજ સવારે ‘અઝાન’ બોલાય, આપણે જાણીતો શબ્દ વાપરીને શું કહીશું ? - રોજ સવારે ‘બાંગ’ પોકારાય, હજી જુઓ : ‘તે લોકો મુસ્લિમ મૂતદેહની સામે બેસીને ‘મંત્રોચ્ચાર’નું પઠન કરે.’ ના ભઈ, મૂતદેહની સામે અંતે ‘ફાતિયો પઢવા’માં આવે. હવે તમે જ કહો કે મુસ્લિમ વાતાવરણ અને મસ્જિદ સાથે પ્રાર્થના કે મંત્રોચ્ચારનો કોઈ મેળ બેસે ખરો ! ધડમાથા વગરનો અનુવાદ કહેવાય.

હવે આ મુસ્લિમ લેખિકાની દીકરીનું ઈરાની નામ અંગ્રેજીમાં ‘માહતોબ’ આપેલું છે, તો મરાઠી અનુવાદમાં આ માહતોબ ઉચ્ચાર જ રખાયો. ખરી રીતે આપણી જાણ પ્રમાણે એનો ઉર્દૂ ઉચ્ચાર ‘મહેતાબ’ થાય, આ શબ્દ જાણીતો છે, એનો અર્થ ‘ચાંદની’ થાય, હિંદી ફિલ્મોમાં અને ફિલ્મી ગીતોમાં આ શબ્દ ઘણી વાર સાંભળવા મળ્યો છે. (એક જૂનું પિક્ચર હતું આશિક, રાજકપૂર-પંજીનીવાળું તેમાં મુકેશ-લતાનું એક ગીત છે : ‘મહેતાબ તેરા ચહેરા’.) હવે જો ‘મહેતાબ’ જેવો જાણીતો શબ્દ ભારતીય અનુવાદમાં હોય તો ભારતીય વાચકોને અનુવાદ વાંચવામાં સરળ પડે.

આ જ પુસ્તકમાં મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઓઢે તે કાળાં કપડાં માટે અંગ્રેજી પુસ્તકમાંનો ‘ચાદોર’ શબ્દ જ રહેવા દીધો, આપણા માટે જાણીતો શબ્દ ‘બુરખો’ છે જ ! તો પછી ? એવી જ રીતે એ પહેરવેશમાં એકલો બુરખો હોતો નથી, એમાં ઉપર માથે બાંધવાનું એક કપડું હોય છે જેને ‘મોન્ટો’ કહે છે, આ આપણા માટે અજાણ્યો શબ્દ તો એના માટે એ મોન્ટો, સ્કાર્ફ જેવો સમજાવીને દર વખતે મોન્ટો માટે ‘સ્કાર્ફ’ શબ્દ વાપરવાથી અનુવાદ પાડોશી જેટલો જાણીતો અને વહાલો થઈ જાય છે. હવે આ ચાદોર, મોન્ટો કે રુઝારી જેવા શબ્દો મેં ગૂગલ પર જઈજઈને ઈરાની ડ્રેસિંગ જાણીજાણીને શીખીસમજી લીધા. અનુવાદક એક સંશોધક પણ છે, ખણખોદિયો !

આટલાં ઉદાહરણો પરથી સહેજે સમજી શકાય કે અનુવાદના કલાકસબમાં મુખ્ય કારીગરી છે તે એ કે મૂળભાષાને અનુવાદિત કરતી વખતે લક્ષ્ય ભાષાના શબ્દો ‘હોઠે પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

ચઢેલા' ને 'કાને પડેલા' હોવા જોઈએ.

પુ. લ.ના હાસ્યલેખોના અનુવાદમાં હું હાંફી છું પણ કંટાળી ક્યારેય નથી.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ મૂળ લેખકના શબ્દને એમ ને એમ જ એના ભાવ સાથે મૂકવાના છે પણ એને સજાવવાના નથી. એકાદ વાર એવું થયેલું કે મૂળ પુસ્તકનું કથાવસ્તુ બહુ સારું, પણ રાજસ્થાનના પાણીવાળા બાબા રાજેન્દ્રસિંહની કથાવાળું, એ પુસ્તકની શૈલી બહુ કાચી ! હું ધરમસંકટમાં હતી કે એમની શૈલીને મઠારું કે નહીં ? હંમેશની જેમ બોરીસાગરસાહેબ મારી મદદે આવ્યા કે આપણે તો એને બહુ સારી રીતે જ રજૂ કરવાનું. તો ત્યાં મેં મારી હેસિયત, એક અનુવાદકની હેસિયત પ્રમાણે છૂટ લીધી, કેવી ?

લોજમાંથી મંગાવેલા ટિકિનના દબાતા ભાતને કેવી રીતે જમવો ? તો એમાં બે ચમચી પાણી રેડીને કૂકરમાં એક સીટી વગાડીને ચડાવી લેવાના છે, બસ, એટલું જ નહીં કે એને મરીમસાલાનો વઘાર કરીને પુલાવ બનાવવા બેસી જવાનું ! એ અનુવાદમાં કોઈ ફેરફાર ન કર્યો પણ મૂળને થોડો ઘાટ આપ્યો.

અનુવાદકે નવી વહુની જેમ વિનમ્ર રહેવાનું હોય છે. નવી વહુએ સાસરે જઈને પિયેરની ફિસિયારીઓ મારવાની હોતી નથી; તેણે તો નમ્ર બનીને, સાસરીના રીતરિવાજ નિહાળતા રહીને તેમાં પિયેરના સંસ્કાર રેડવાના હોય છે. પિયેરના એ સંસ્કાર થકી સાસરીના રીતરિવાજને ઉજાળવાના હોય છે. અનુવાદકે પોતાની ભાષાના સંસ્કાર થકી મૂળ ભાષાને ઉજાળવાની હોય છે.

આમ જોઈ શકાય કે અનુવાદ કરવામાં કલા, કુનેહ, યુક્તિ-પ્રયુક્તિ, સંશોધન અને વિનયવિવેકની જરૂર હોય છે જેના દ્વારા આનંદનો ઓચ્છવ માણવાનો હોય છે. પોતાની અંદર વિનયવિવેક જેટલા વઘારે તેટલો આનંદ બેવડાતો જાય.

બે વર્ષ પહેલાં જેમને હિંદુ પુસ્તક માટે જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળ્યો તે મરાઠી સાહિત્યકાર ભાલચંદ્ર નેમાડે કહે છે કે અનુવાદકને એક વાર જ મૂળ લખાણનો અર્થ કાઢવાની કલા, કુનેહ આવડી જાય તો એની પોતાની જિંદગીના અર્થો પણ ખૂબ સહજતાથી કાઢી શકે છે ! તેમણે અનુવાદકને કલાકાર કહ્યો છે.

મને અકાદેમીનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળ્યો તે પહેલાં એક રાત્રે ઉત્તમ અનુવાદક વિનોદ મેઘાણી, ઝવેરચંદ મેઘાણીના નાના પુત્રનો ફોન આવેલો અને તેમણે કહ્યું કે તમારું 'મુકામ શાંતિનિકેતન' પુસ્તક એકી પડખે વાંચી ગયો, છેલ્લા પાના સુધી મને ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે આ અનુવાદ હતો. ત્યારે મને થયું કે હવે અકાદેમીનો એવોર્ડ ન મળે તો વાંધો નહીં.

આટઆટલું કર્યા પછી 'સેકન્ડક્લાસ સિટિઝન' એવા અનુવાદકને માથે પસ્તાળ તો પડવાની જ ! કારણ કે અત્તરની એક શીશીમાંથી બીજામાં તે ઠાલવતાં પહેલીમાં થોડું અત્તર તો ચોટી રહેવાનું. એટલે વિવેચકો ચોટી પડવાના ! પુ.લ.એ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે અનુવાદ એટલે પ્રિયતમાના ગાલે હાથ ફેરવવાનો, પણ હાથમોજું પહેરીને !

આપણે ત્યાં એક કહેવત છે : 'વહુ અને વરસાદને કેમેય કર્યે જશ નહીં !' મેં એમાં એક નામ ઉમેર્યું છે : અનુવાદકનું ! 'વહુ, વરસાદ અને અનુવાદકને જશ નહીં !' અહીં પેલો 'છો-વાળો', મોટા મને જતું કરવાનો ભાવ અનુવાદકની અંદર વિકસતો જાય છે, એ કંઈ ઓછી વાત છે !

અનુવાદ કરતી વખતે થયેલા જાત-અનુભવો પરથી હું કેટલાંક આવશ્યક અને સર્વસાધારણ તારણો પર આવી છું :

- હરિભક્તિના સંદર્ભે પ્રયોજાયેલા તુકારામના શબ્દોને અનુવાદ સંદર્ભે ટાંકીને કહી શકાય કે : 'અહીંનો માલ ત્યાં લઈ જનારો હું એક હમાલ !'

- તેથી જ અનુવાદ પાસે મૂળ લેખકના શબ્દો સાથે ચેડાં કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. મહારાષ્ટ્રમાં અવળે છેડે એટલે પાછળ પાલવ રાખીને પહેરાતી સાડી ગુજરાતીમાં આગળ પાલવે પહેરાય છે એટલું જ. સાડી એની એ જ છે, એમાં કોઈ ફેરફાર નથી; બસ, એને પહેરવાની ઢબ જુદી છે.

- અનુવાદકે મૂળ લેખકના રિસાયેલા-ફૂંગરાયેલા શબ્દોને એક માતાની જેમ વહાલથી પટાવીમનાવીને પોતાની ભાષામાં ઉતારવાના હોય છે.

- મૂળ શબ્દોને લક્ષ્ય એવી સ્વભાષામાં ઉતારતી વખતે એને ફૂલની નાજુકાઈથી ધરીને, એને ઈજા ન થાય તેમ આપણી ભાષામાં ઉતારવાના હોય છે. અર્થાત્ મૂળ શબ્દોના ભાવને આપણી ભાષામાં યથાતથ ઉતારવાનો આસ્તેકથી થતો પ્રયાસ એ જ અનુવાદ.

- મૂળ કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો કે શબ્દપ્રયોગોને આપણી ભાષામાં લાવતી વખતે તેને સમકક્ષ જે-તે પ્રયોગો પ્રયોજવાથી અનુવાદ સમજ્યે સરળ બને છે. તેથી જ આપણી ભાષાની રગેરગ અનુવાદકે પારખવાની હોય છે.

- મૂળના કાચા કથાવસ્તુના દબાતા દાણાને સહેજ ચઢાવીને એટલે કે સરખો ઘાટ આપીને આપણી ભાષામાં રજૂ કરવાનો રહે છે, એનાથી વધુ છૂટછાટ અનુવાદક લઈ શકે નહીં.

- અનુવાદક આટલી સતર્કતા રાખે તો મૂળ લેખકની સમક્ષ શૈલી અને મૂળના સૌંદર્યસ્થાનોને અનુવાદક બને તેટલી સારી રીતે પોતાની ભાષામાં રજૂ કરીને એને અનુસર્જનની તોલે મૂકી શકે છે.

- અનુવાદ કરતી વખતે પોતાની ભાષામાં વપરાતા શબ્દો ભલે જોડણીકોશમાં આપેલા હોય પણ એ 'હોઠે ચઢેલા' અને 'કાને પડેલા' હોવા જોઈએ. અર્થાત્ લોકભોગ્ય હોવા જોઈએ, રોજિંદા વપરાશમાં આવતા શબ્દો હોવા જોઈએ. વાચક અને અનુવાદકની રંગત-સંગત જામવી જોઈએ. તો જ વાચક અનુવાદકની સાથે સમરસાઈને એ અનુવાદને લસલસતા શીરાની જેમ માણી શકે છે.

- અને તો જ અનુવાદ સુવાચ્ય અને સુવાચ્ય બની શકે.

- સો વાતની એક વાત કે મૂળ ભાવસોતો અનુવાદ પોતીકો લાગવો જોઈએ.

અનુવાદ એક કલા છે અને કૌશલ્ય પણ છે. પૂર્ણતઃ સંતોષજનક અનુવાદ એ એક કલા છે, આર્ટ છે. અંગ્રેજીના બહુ મોટા વિવેચક વિલિયમ્સ મોલિયેરે કહ્યું છે કે : Translation is not everybody's art. આમ અનુવાદે મને વધુ સારી કલાકાર બનાવી.

અને ખાસ તો દરેક અનુવાદ મને વધુ ને વધુ નમ્ર બનાવતો ગયો, પૂછો ક્યું ? કારણ કે અનુવાદકનું નામ હંમેશાં મૂળ લેખકની નીચે આવતું હોય છે અને એના પોતાના નામની આગળ હંમેશાં અનુવાદક લખાતું હોય છે. જે સતત એને ભાન કરાવે છે કે આ લખનાર તું નથી, બીજો કોક છે. સાથોસાથ જિંદગીના પાઠ પણ ભણાવી જાય છે. આ બધું કરનારો તો ઉપરવાળો છે, તું તો નિમિત્તમાત્ર છે; સતત ઉપરવાળાની યાદ અપાવીને નિજના ગૌણત્વનું ભાન કરાવતા અનુવાદકે મારા પર બહુ મોટો પાડ કર્યો છે.

□

સાભાર સ્વીકાર

(૧૩૧) જીવનના ઝરૂખેથી : ગિરીશ ગણાત્રા, સંવર્ધિત ૨૦૧૬, અશોક પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ ૨૭૦, રૂ. ૨૭૫/- (૧૩૨) કથા-પંચામૃત : અનુ. દેવયાની દેવે, ૨૦૧૫, ૪/સી, બિંદીયા કો.ઓ.હા. સોસાયટી, રંગશારદા સામે, બાંદ્રા (પ) મુંબઈ-૪૦૦૦૫૦, પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩૩) મારગ વાર્તાનો : હરીશ મહુવાકર, ૨૦૧૬, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર ૮ + ૧૩૪, રૂ. ૧૮૦/- (૧૩૪) ફરીથી : નસીમ મહુવાકર, હરીશ મહુવાકર, ૨૦૧૬ લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર ૧૪ + ૧૧૦, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩૫) અધૂરો માળો : હરિત પંડ્યા ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮ + ૨૨૪, રૂ. ૨૦૦/- (૧૩૬) વિશ્વકક્ષાની ગુજરાતી વાર્તાઓ : સંપાદક : મોહન પરમાર, મણિલાલ હ. પટેલ, મુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૬, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ ૪૬ + ૨૭૪, રૂ. ૨૫૦/-

(કવિતા)

(૧૩૭) લા બરોડિયન સ્ટાઈલ : બ્રિજ પાઠક ૨૦૧૫ - ૮૬, વાઘેશ્વરી સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩૮) ધુમ્મસની ધાર, નીલેશ રાણા ૨૦૧૫, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ ૧૨ + ૮૩, રૂ. ૧૦૦/-

પુનરપિ

માસ્તર નંદનપ્રસાદ

■ શ્રી નિરંજન ભગત ■

આ સદીના આરંભે લગભગ એક દસકો (૧૮૯૭-૧૯૦૫). આ નગરમાં રણજિતરામે અંગ્રેજી મિશન હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે ‘ધી યંગ મેન્સ યુનિયન’ના સભ્ય થવાથી માંડીને ૧૯૦૫માં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક થવા લગીનો જે પુરુષાર્થ કર્યો તે ગુજરાતના પ્રજાજીવનના ઇતિહાસનું એક ભવ્યસુન્દર પ્રકરણ છે. નર્મદ પછી અને ગાંધીજી પૂર્વે જો કોઈ વ્યક્તિ ગુજરાતના પ્રજાજીવનના મહાપ્રશ્નોના - આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક પ્રશ્નોના પ્રાણસમા સાહિત્ય અને શિક્ષણના પ્રશ્નોમાં સૌથી વધુ સચિત અને સક્રિય હોય તો તે રણજિતરામ. પાંત્રીસ વર્ષની અતિકાથી વયે અકસ્માતથી રણજિતરામનું મૃત્યુ થયું. એથી એમનું વ્યક્તિત્વ જેમાં નિ:શેષપણે પ્રગટ થયું હોત એવો ગુજરાતના ઇતિહાસનો ગ્રંથ તો વણલખ્યો જ રહ્યો. ‘રણજિતકૃતિ સંગ્રહ’ અને ‘રણજિતરામના નિબંધો’ - રણજિતરામના આ બે ગ્રંથોનું મરણોત્તર પ્રકાશન થયું. એમાં એમનાં પચાસેક જેટલાં લખાણો પ્રજાને સુલભ છે. પંદરેક વર્ષના લેખનકાળમાં રણજિતરામે વીસેક જેટલાં સામયિકોમાં સોએક જેટલાં લખાણો કર્યાં છે. આમ, હજુ એમનાં અરધોઅરધ લખાણો અગ્રંથસ્થ છે. તે સૌ સત્વરે ગ્રંથસ્થ થાય એવું ઇચ્છીએ. બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં નવલકથા, ટૂંકી વારતા, સંવાદ, નિબંધ, મૃત્યુનોંધ, અવલોકન આદિ સ્વરૂપોમાં સર્જન અને વિવેચનનાં લખાણો છે. એમાંથી એક ટૂંકી વારતાનો આપણા યુગના સંદર્ભમાં અને આજના મારા વ્યાખ્યાનના વિષયના સંદર્ભમાં સવિશેષ મહિમા છે, અને તે છે ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ.’નો આરંભ આ પ્રમાણે છે.

‘રવિવાર છે, નિશાળમાં રજા છે. માસ્તર નંદનપ્રસાદને આજે મગજમારી નથી. છ-છ દિવસ થયા બાદ લખવા-વાંચવાના કરેલા મનસૂબા આજે અમલમાં મૂકવાના છે. આજનો દિવસ વીતી જશે તો પછી આવતા રવિવારે વાત જવાની. અને વચમાં વળી છ દિવસનો ગાળો વધવાનો. આવડી ભયંકર ચિંતા છતાં આજે કેમ કોણ જાણે માસ્તરસાહેબ સ્તબ્ધ જેવા છે. રાહ જ જોયા કરે છે. વાંચવા માટે એકઠાં કરેલાં પુસ્તકો ટેબલ પર ખડકાઈ પડ્યાં છે. પૂઠાં પરનાં નામો તેમનું ચિત્ત, તેમની દૃષ્ટિમાત્ર. આકર્ષવા શણગારથી સજજ છે. રોજનીશીમાં લખેલી અથવા ‘ફાઈલ’ કરેલી ટિપ્પણીઓ નિબંધો કે વાર્તાઓ કે કાવ્યોમાં શરીક થવા તલપાપડ થઈ રહી છે. પણ વ્યગ્ર નંદન કોઈની પરવા કરતો નથી. તેના શેખચલ્લી મગજમાં આજે બુઢાઓ ઊઠતા નથી. તેની કલ્પના

સ્વપ્રોની મનોહર સૃષ્ટિપરંપરા આજે રચતી નથી. તેની મહેચ્છાઓ આજે ભવિષ્યને વર્તમાન કરવા દોડતી નથી. તેની લાગણીઓ આજે કોઈ સુંદર કે પુણ્ય વસ્તુ માટે વહેતી નથી.

ક્યાં છે એના મુખ પર પથરાઈ રહેતી ગંભીરતા ? સુજનતા ? સંસ્કારિતા ? સોમ્યતા ? શ્વાન તેજસ્વિતા ? આજ ક્યાંથી આવી છે વ્યગ્રતા ? કાલિમા ? નિસ્તેજતા ? નિરુત્સાહિતા ? પિશાચતા ? માસ્તરસાહેબ શી ગડમથલમાં ગૂંચાયા છે ?

પુરશી પરથી ઊઠી ગાદીતકીએ પડ્યા પણ ત્યાંએ ચહેન નહીં, ત્યાંથી ઊઠી ટેલવા માંડ્યું. નદી પરથી આવતા ઠંડા પવનનો કંટાળો આવ્યો. પડ્યા બિછાનામાં. ‘કાન્તના સહદેવ ! આપણી સરખી અવસ્થા છે’ એવું બબડ્યા. અભતેમ આળોટ્યા, ઓશીકાં માથા તળે મૂક્યાં, ત્યાંથી લઈ પગ તળે મૂક્યાં, વળી ઊંચકી છાતી પર રાખ્યાં. પડખે ગોઠવ્યાં પણ સ્વસ્થતાની વીજળી ક્યાંએથી શરીરમાં ન આવી. પગ પછાડ્યા, હાથ અફાડ્યા, રોવાનું મન કર્યું પણ આંસુ સુકાઈ ગયાં હતાં. પથારીમાંથી સફાળા ઊઠ્યા. ‘બુકકેસ’માંથી ‘કાવ્યમાધુર્ય’ કહાડ્યું. અનુક્રમણિકા પરથી ‘અતિજ્ઞાન’ શોધી વાંચ્યું. ‘સહદેવ, કઈ સુરા હું પીઉં ઉ!’

પછી નંદનપ્રસાદની નગરયાત્રા છે. શહેરના કોટની રાંગે રાંગે નંદનપ્રસાદ ચાલ્યા જતા હતા. આ નગરયાત્રામાં નગરના વિવિધ માર્ગો પર મસીદ, મંદિર ચહાખાનું, ચોપડીઓની દુકાન, દારૂનું પીઠું અને યુરોપીઅન જીમખાના એમ છ સ્થળોનાં દર્શનથી નંદનપ્રસાદના મન અને હૃદયમાં અસંખ્ય વિચારો અને નંદનપ્રસાદની એકોક્તિ રૂપે પ્રગટ થયા છે. મુસલમાન થયો હોત તો, વોરો થયો હોત તો, બંગાળમાં જન્મ્યો હોત તો, પંજાબમાં જન્મ્યો હોત તો, મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો હોત તો, વિલાયતમાં જન્મ્યો હોત તો, અમેરિકામાં જન્મ્યો હોત તો - આ ‘જો-તો’ના ગીતના અંતરા જેવા શું શું થાત એના અસંખ્ય ઉત્તરો છે, પણ ગુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત એ એનું ધ્રુવપદ છે. પોતે ગુજરાતમાં માસ્તર છે એ નંદનપ્રસાદનું વાસ્તવ છે. એમાંથી સ્થળમાં કે કાળમાં ક્યાંય એમનો છુટકારો નથી. પોતે એક નિશ્ચિત સ્થળકાળમાં, એક વિશિષ્ટ સમાજમાં વીસમી સદીના આરંભે ગુજરાતમાં જીવે છે એથી ધર્મમાં, સાહિત્યમાં, કવિતાપ્રેમમાં, ક્યાંય એમનો મોક્ષ નથી. પોતાને એકમાત્ર વાચનનું બૌદ્ધિક વ્યસન છે એથી સુરામાં એમના મનનું નિર્વાણ નથી. પોતાને એકમાત્ર નેત્રની ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ છે, એથી અન્ય ઈન્દ્રિયો - કર્ણોન્દ્રિય, દ્રાણોન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિઓ - સંગીત, સુગંધ-માં એમના હૃદયની મુક્તિ નથી. માસ્તર નંદનપ્રસાદનો અંત આ પ્રમાણે છે :

‘આજે શું થયું છે મને ? શો રોગ થયો છે ? આ માસ્તરની જિંદગી તોબા છે. બી.એ.-એમ.એ. થઈ નાના પોટ્ટાઓને A.B.C. શીખવવી; હિન્દુસ્તાનનો ઈતિહાસ ગોખાવવો, ભૂગોળનાં નદી-ગામ નકશામાં બતાવવાં, અને બજારમાં ખરીદી કરવા જાય ત્યાં ભાવ, માપ, તોલના હિસાબો કરતાં ન આવડે એવી રીતે વ્યાજના, શેરના, રેલવેના દાખલા શીખવવા. રોજ પાંચ કલાક લેવાદેવા વિના માથું પકવવું, દશ વર્ષ વૈતરું કરીએ ત્યારે પાંચ કે દસનું પ્રમોશન મળે. રોજ બપોરનું વૈતરું ઓછું હોય તેમ સાંજે

ક્રિકેટ રમવા કે રમાડવા જવું, ડ્રિલ કરાવવી; સવારે ઘેર વળી એક્ષરસાઈએ તપાસવી. ઉપરાંતમાં સમાજસેવાનું લફરું વળગ્યું હોય તે જુદું. ક્યાંક ભાષણ કરવાનાં હોય, વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં હાજર રહી વ્યવસ્થા કરવાની હોય, વર્તમાનપત્ર કે માસિકની ભેટની ચોપડી લખવાની હોય, ખાસ અંકને માટે લેખો લખવાના હોય, નાતના ચોપાનીઆ માટે વાર્તા લખવાની હોય, સનાતન ધર્મની કે સ્ત્રી-શિક્ષણની કે સાહિત્ય પરિષદની પરીક્ષા લેવાની હોય, જે ન હોય તે ઓછું; લડાઈનાં કારણોથી લોકોને વાકેફ કરવા ભાષણો કરવાનાં અને તરજૂમા કરવાના તે વળી જુદું. લેડી વિલિંગડનના ફંડ માટે કે બેલ્જીઅન બાળકો માટે ફંડ ઉઘરાવવાનું એમાં પાડ કોનો ? ‘પ્રાઈઝ ડિસ્સિટ્ર્યુશન’ના પ્રસંગ માટે ‘રેસિટેશન’ તૈયાર કરવામાં અઠવાડીઆનાં અઠવાડીઆં ગાળવાં, હોલિકા સંમેલન, જુગાર નિષેધક, નાતોની પરિષદ એ બધામાં ધૂમવાનું, ભાષણો કરવાનાં, એનાં દુ:ખ વળી ક્યાં રોવાં ?

આટલું આટલું કરીએ તોએ અમારી ગણતરી નહીં; અમને સુખ નહીં, વૈભવ નહીં, વિલાસ નહીં, પ્રતિષ્ઠા નહીં, કીર્તિ નહીં, માન નહીં, અકરામ નહીં; જિંદગીમાં મીઠાશ નહીં, હોંસ નહીં, આગ્રહ નહીં, શ્રદ્ધા નહીં, પરોણો નહીં, અંકુશ નહીં, ઉત્તેજન નહીં, ઉલ્લાસ નહીં, હતાશા, કડવાશ, મૂંઝવણ, યંત્રણા, સ્તબ્ધતા, પ્રવચના, સભ્ય દોંગાઈ રૈસી નાંખે છે. જીવતા અમને શબ જેવા ફેરવે છે.

આમાં મારો તો પત્તો જ નથી ખાતો. ennui ખાઈ જાય છે. Lotos Eater-ની દ્વિપમાં જઈ વસવાની ઉમેદ જેવી જન્મે છે તેવી જ નાશ પામે છે. Vanity છે. પ્રભુ ! Vanitas Vanitatum.

આપઘાત કરી છૂટવામાં જ બહેતર છે. દેહનાં બંધન નહીં, સંસારનાં નહીં, દેશનાં નહીં, કાળનાં નહીં, રાજ્યનાં નહીં, સગાંનાં નહીં, વહાલાંનાં નહીં, જંજળો નહીં, ઉપાધિ નહીં, આધિ નહીં, વ્યાધિ નહીં, આત્મા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, છૂટો , મુક્ત. કોઈનું દાસત્વ તો નહીં જ. નરસિંહરાવ કહે છે કે આપઘાતી અસૂર્ય લોકમાં જાય છે. સારું, સૂર્યલોકની બેડીઓ તો ત્યાં નથી એ ઓછું સુખ છે ?

મારી મૃત્યુનોંધ કેવી લખાશે ? નથી હું મહાકવિ, સેનાની, રાજ્યપુરુષ, ઉદ્યોગવાહક, વૈજ્ઞાનિક કે કલાવિશારદ. કોઈ નહીં લખે કે Ennui અને Vanityથી આપઘાત કર્યો ? નોંધ જાતે તૈયાર કરી પછી મરવું. એ પણ જમાનાની તાસીર.’

નંદનપ્રસાદ ‘લડાઈનાં કારણોથી લોકોને વાકેફ કરવાં; શહેરના કોટની રાંગે રાંગે’ તથા ‘વહુ હોત તો’ શબ્દો સૂચવે છે તેમ, ૧૯૧૪-૧૯૧૫ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે ગુજરાતના એક નગર-અમદાવાદમાં મધ્યમ વર્ગના, મધ્યમ વયના અપરિણીત મનુષ્ય છે. એથી એમના જીવનમાં સામાજિક એકલતા તો છે જ. સાથે સાથે આધ્યાત્મિક એકલતા પણ છે. એ અતિ સંવેદનશીલ મનુષ્ય છે. વ્યવસાયે શિક્ષક છે એથી અનેક સંદર્ભો -- આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોમાં એ અતિસભાન છે. પણ સાથે સાથે આત્મસભાન પણ છે. એ એમના સામાજિક ધર્મનું, સાંસારિક કર્તવ્યનું સંપૂર્ણપણે સતત પાલન કરે છે છતાં એ

એકલાઅટૂલા છે; વિખૂટા, વિચ્છિન્ન છે; છિન્નભિન્ન છે. એમના સર્જકના શબ્દમાં કહેવું હોય તો 'કેન્દ્રબ્રષ્ટ' છે. એમનો કશાની સાથે સંબંધ શક્ય નથી, કોઈની સાથે સંવાદ શક્ય નથી. એમના મનના વિચારોની અભિવ્યક્તિ શક્ય નથી. હૃદયના ભાવોની સંક્રાંતિ શક્ય નથી. એથી અહીં એમની એકોક્તિ છે. એમનામાં મૌન છે. એમનામાં અસાધારણ આત્મનિરીક્ષણ છે, આત્મવિશ્લેષણ અને આત્મજ્ઞાન છે, આત્મદયા અને આત્મકટાક્ષ છે, એમનામાં ભય અને શંકા છે, ઘોર નિરાશા અને ઘેરો નિર્વેદ છે, નિઃસારતા અને નિર્વીર્યતા છે. એમનામાં સાહસ નથી, શ્રદ્ધા નથી. એમનામાં નિષ્ક્રિયતા છે, નિષ્ફળતા છે. એમનામાં એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો 'ennui' છે, 'acedia' છે, મૂઢતા છે, આલસ્ય છે. ન કરવાનું કરવું એ તો પાપ છે જ પણ કરવાનું ન કરવું એ પણ પાપ છે. એ અર્થમાં એમનામાં પાપ છે. એમનામાં, એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો 'પિશાચતા' છે. એમનામાં અહમ્ છે. એમનામાં, એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો 'Vanity' 'Vanitas' 'Vanitatum' છે. એ અરોમેન્ટિક રોમેન્ટિક મનુષ્ય છે. એ હક્ત-કરુણમિશ્રિત વ્યક્તિત્વના મનુષ્ય છે. એ વિદૂષક છે. આ બધું હોવા છતાં એમનું નામ નંદનપ્રસાદ છે. એમાં કેટકેટલી વક્તા છે. 'માસ્તર નંદનપ્રસાદ' શીર્ષકમાં જ સર્જકે કેટકેટલો કરુણ કટાક્ષ પ્રગટ કર્યો છે. એ બરોબર સમજે છે કે પોતે શૂન્યવત્ છે, નહીંવત્ છે, પોતે કંઈ જ નથી, પોતે એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો 'જીવતા શબ' જેવા છે. એ એક અતિ સામાન્ય મનુષ્ય છે, એમને માટે કોઈને સદ્ભાવ નથી, સ્નેહ નથી, સમજ નથી, આદર નથી, પ્રેમ નથી. એમને માટે ક્યાંય આરો નથી, ઓવારો નથી, ઉપાય નથી, ઉકેલ નથી. આ વિરાટ વિશ્વમાં એમની ક્યાંય સ્વીકૃતિ નથી, એમનું ક્યાંય સ્થાન નથી. એમના પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર નથી. એમને માટે મૃત્યુ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, સૌ બંધનો-દેહ, સંસાર, દેશ, કાળ, રાજ્ય, સગાં, વહાલાંનાં બંધનોમાંથી આત્મહત્યા જ એકમાત્ર મુક્તિ છે. અસૂર્યલોકમાં જ એમના આત્માનો આનંદ છે. એમનાં અંતિમ વાક્યોમાં એમની કરુણતાની પરાકાષ્ટા છે. એ બરોબર સમજે છે કે પોતાનું જીવન તો કોઈ નહીં સમજે. એટલે એ કહે છે 'નોંધ જાતે તૈયાર કરી પછી મરવું.' એમના જીવનમાં તો એકલતા છે જ, પણ એમના મૃત્યુમાં પણ એકલતા છે. એમના અંતિમ શબ્દો છે 'એ પણ જમાનાની તાસીર.' કથાના અંતિમ વાક્યમાં કથાનું રહસ્ય પ્રગટ થાય છે કે નંદનપ્રસાદનું સમગ્ર જીવન અને મૃત્યુ એ જમાનાની તાસીર છે. રણજિતરામે 'માસ્તર નંદનપ્રસાદ'માં પાત્રની એકોક્તિ દ્વારા પાત્રના મનના વિચારો, હૃદયના ભાવો અને આંતરચિત્તની અનુભૂતિઓની અભિવ્યક્તિ દ્વારા સ્નિગ્ધ-સુંદર ઊર્મિકાવ્યની સકલ કલાસમૃદ્ધિ સમેતની એક વિરલ ટૂંકી વાર્તાનું સર્જન કર્યું છે. એલિયટે 'The Love of J. Alfred Prufrock'નું ૧૯૦૯-'૧૧માં સર્જન કર્યું, ૧૯૧૫માં પ્રકાશન કર્યું અને પછી એને ૧૯૧૭માં ગ્રંથસ્થ કર્યું. તે જ સમયે રણજિતરામે 'માસ્તર નંદનપ્રસાદ'નું સર્જન અને પ્રકાશન કર્યું છે એ અત્યંત સૂચક છે.

(‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’માંથી)

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર-અંતર્ગત શ્રી રમણ સોની-સંપાદિત 'અવલોકન-વિશ્વ' ગ્રંથ વિશે તા. ૨૨-૮-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૪-૦૦ કલાકે, ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં પરિચર્યાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. કાર્યક્રમના પ્રારંભે પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ગ્રંથ-પરિચર્યાની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. શ્રી રમણ સોનીએ સંપાદકીય કેફિયત આપી હતી જેમાં તેમણે સંપાદન અને એડિટિંગ તેમજ આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલાં ૮૬ જેટલાં સાંપ્રત પુસ્તકોની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. તેમજ નવા લેખકો અને સર્જકોની કૃતિઓ અને પ્રકારોની ચર્ચા પણ આવરી લીધી હતી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અભિભાષણ આપ્યું હતું જેમાં તેમણે દેશની વિવિધ ભાષાઓમાં રચાતા સાહિત્ય અંગે તેમજ આ ગ્રંથમાંથી છેલ્લા દાયકામાં લખાયેલી વૈશ્વિક અને વિશિષ્ટ નવલકથાઓનાં અવલોકનની તેમજ નવલકથાઓની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી સંજય ભાવેએ 'અવલોકન-વિશ્વ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં તેમણે સાંપ્રત સાહિત્યની કૃતિઓનાં વિવેચન-અવલોકનને સમાવી લેનારા આ પુસ્તકને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં તાજગીનો અનુભવ થાય છે. સાહિત્ય તેમજ ઇતર વિષયોનાં પુસ્તકોની સમીક્ષાની ચર્ચા કરીને તેમણે પુસ્તકના વિશેષો તારવી આપ્યા હતા. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે 'અવલોકન-વિશ્વ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં તેમણે પુસ્તકોનાં અવલોકનો કેવાં સંવેદનસભર થયાં છે તેની વિશદ ચર્ચા કરી હતી. પરિષદના પ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવલોકન એ આપણું લૂલું અંગ છે. પણ રમણભાઈએ 'અવલોકન-વિશ્વ' પુસ્તક આપીને તેને મજબૂત બનાવ્યું છે. આપણે ટેક્સની સાથે કન્ટેક્સને જોડતા આવ્યા છીએ પણ આપણને આ પુસ્તકમાં બાયફોકલ ટેકનિક જોવા મળે છે. આ પરિચર્યાનું સંચાલન ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરનાં નિયામક શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કર્યું હતું. સમગ્ર પરિચર્યા દરમિયાન ભાવકોમાં આ પુસ્તકના અવલોકન-લેખોની ચર્ચાએ મૂળ કૃતિ વાંચવાની જિજ્ઞાસા જગાડી હતી.
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને શેઠશ્રી બી. સી. શાહ આર્ટ્સ કોલેજ, વડાલીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૬-૮-૧૭ના રોજ તારાબેન મંગળદાસ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત આર્ટ્સ કોલેજ વડાલીમાં વ્યાખ્યાન યોજાઈ ગયું, જેમાં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાંથી પધારેલ ડૉ. પરમ પાઠકસાહેબશ્રીએ 'સંશોધન-લોકવાણીનું' વિષય પર વક્તવ્ય આપી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને લોકસાહિત્યનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું હતું. કોલેજના પ્રિ. શ્રી ડૉ. એન. આર. પટેલસાહેબે આવેલ મહેમાનશ્રીઓનો પરિચય આપી, શબ્દોથી સ્વાગત કરી કાર્યક્રમની શરૂઆત

કરી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કોલેજના ગુજરાતી વિષયના પ્રા. ડો. પી. આર. પટેલસાહેબે અને આભારવિધિ પ્રા. આરતીબહેન રાઠોડે કરી હતી.

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા તા. ૨૬-૮-૨૦૧૭ના રોજ ‘પુરસ્કાર-મીમાંસા’ વિષય પર એકદિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પરિસંવાદની ઉદ્ઘાટનબેઠક ૯-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કરીને ‘પુરસ્કાર-મીમાંસા’ પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પરિષદપ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી અચ્યુત યાજ્ઞિકે અભિભાષણ આપ્યું હતું.

બીજી બેઠક ૧૦-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી જે ‘નોબેલ પુરસ્કાર’ વિશેની હતી. શ્રી શૈલેષ પારેખે ‘રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’ વિશે અને શ્રી પરેશ નાયકે ‘હેમિંગ્વે’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું.

ત્રીજી બેઠક ૧૧-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી જે ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર’ વિશેની હતી. તેમાં શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ ‘રાજેન્દ્ર શાહ’ વિશે, શ્રી જયેશ ભોગાયાતએ ‘પન્નાલાલ પટેલ’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. બેઠકનું સંચાલન શ્રી યોગેશ જોશીએ કર્યું હતું. ચોથી બેઠક ૨-૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી જે ‘સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના પુરસ્કાર’ વિશેની હતી. તેમાં શ્રી સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટે ‘રસિકલાલ પરીખ’ વિશે, શ્રી દીપક રાવલે ‘પ્રિયકાન્ત મણિયાર’ વિશે અને શ્રી બિપીન પટેલે ‘મોહન પરમાર’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. બેઠકનું સંચાલન શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું.

પાંચમી બેઠક ૩-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી જે ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ વિશેની હતી. તેમાં શ્રી હર્ષા ચોવટિયાએ ‘શ્રીધરાણી’ વિશે, શ્રી ઊર્મિ દેસાઈએ ‘પ્રબોધ પંડિત’ વિશે અને શ્રી ફાધર વર્ગીસ પોલે ‘ફાધર વાલેસ’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રજ્ઞા પટેલે કર્યું હતું.

- તા. ૩-૮-૨૦૧૭ના રોજ પાશ્ચિમીમાં શ્રી ગિરિમા ધારેખાને વાર્તા ‘નિરાવૃત્ત’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા લોપાની મનોસંવેદના રજૂ કરે છે. લોપાની બહેનપણી પર બળાત્કાર થયો હતો. કથાવસ્તુ, સંવાદો વાર્તાને ઉપકારક હતાં. લોપા જ્યારે જાણે છે કે તેના ટેક્ષી ડ્રાઈવર પિતા જ બળાત્કારી છે, ત્યારે તે હતપ્રભ બની જાય છે. વાર્તાનો અંત રહસ્યકથાનું તત્ત્વ ધરાવતો જણાયો હતો. વાર્તાના અંત બાબતે સૂચનો થયાં હતાં. વાર્તાની રજૂઆત અને પઠનને વાર્તારસિકોએ આવકાર્યા હતાં.

: સાહિત્યવૃત્ત :

- પોરબંદરની સાહિત્યિક સંસ્થા કલરવ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ અને આર્ય સમાજના સંયુક્ત ઉપક્રમે આર્ય સમાજ પોરબંદર ખાતે ૩૦ જુલાઈ ૨૦૧૭ના રોજ મરીઝની જન્મશતાબ્દી વંદના કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.
- રઈશ મનીઆરને નર્મદ ચંદ્રક અર્પણ સમારોહ અને કવિસંમેલન સુરત : ‘નર્મદ સાહિત્ય સભા’ અને ‘સાહિત્ય સંગમ’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી વર્ષ ૨૦૦૮થી ૨૦૧૨ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી શ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહ કવિશ્રી રઈશ મનીઆર-લિખિત ‘આમ લખવું કરાવે અલખની સફર’ને ૨૦-૮-૨૦૧૭ના રોજ નર્મદચંદ્રક શ્રી નાનુભાઈ નાયકના હસ્તે એનાયત કરવામાં આવ્યો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આગામી ૪૯મું અધિવેશન શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ, સિકંદરાબાદના યજમાનપદે સિકંદરાબાદ મુકામે તારીખ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ડિસેમ્બર-૨૦૧૭ના રોજ યોજાશે.

આ અધિવેશનમાં નીચે મુજબની બેઠકો રહેશે.

ઉદ્ઘાટન બેઠક

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૩૦

પ્રથમ બેઠક

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે બપોરે ૩.૦૦

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર

૨૩-૧૨-૨૦૧૭ને શનિવારે રાત્રે ૮.૦૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

બીજી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

સાહિત્ય સ્વરૂપ : નાટક

ત્રીજી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

સાર્થ શતાબ્દીવંદના : કાન્ત

ચોથી બેઠક

૨૪-૧૨-૨૦૧૭ને રવિવારે રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦

સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

પાંચમી બેઠક

૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૮.૩૦થી ૧૧.૦૦

આદાન-પ્રદાન બેઠક : તેલુગુ-ગુજરાતી

છઠ્ઠી બેઠક

૨૫-૧૨-૨૦૧૭ને સોમવારે ૧૧.૩૦થી

સમાપન

નોંધ :- અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૪૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે. ફુલ રૂ. ૭૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦ ટકા રકમ ભરવાની રહેશે (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક ૧૫-૧૨-૨૦૧૭ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : સીતાહરણ. ચિત્રકાર : ગંગા દેવી (જ. ૧૯૨૮, છતારા, મધુબની, બિહાર; અ. ૧૯૯૧, નવી દિલ્હી. વર્ષ : ૧૯૭૭

બિહાર રાજ્યના મિથિલા પ્રાંતના મધુબની જિલ્લામાં પાંગરેલી લોકચિત્રકળા મધુબની ચિત્રકળાના નામે ઓળખાય છે. મુખ્યત્વે મૈથિલી બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ મધુબની શૈલીમાં કામ કરે છે. પરંપરાગત રીતે આ શૈલીનું ચિત્રકામ પેઢી-દર-પેઢી ચાલ્યું આવે છે. સ્વાભાવિકપણે જ યુવતીઓ આ ચિત્રશૈલીમાં કેળવણી મેળવતી હોય છે. તહેવારો અને ઉત્સવોની વિધિઓ સાથે જોડાયેલી આ ચિત્રકળામાં રાધા-કૃષ્ણના કથાપ્રસંગો, રામાયણની કથાઓ તેમજ ઝાડ-પાન-પશુ-પંખીનું નિરૂપણ એ આ શૈલીની વિશેષતા છે. મૂળે તો ભીંતો, ભોંય અને વીંટા પર રચાતી કળા કાળક્રમે કાગળ પર રચાતી થઈ ને એમ પ્રાંતની સીમાઓ ઓળંગીને જગ આખામાં જાણીતી થઈ. ગંગા દેવી, સીતા દેવી કે જગદંબા દેવી આ શૈલીનાં જગવિખ્યાત કળાકારો.

લોકકળાવિદ જ્યોતીન્દ્ર જૈનના એક લેખના આધારે ગંગા દેવીનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ. મધુબની ચિત્રકળા પરંપરાને વિસ્તારનાર કળાકારોમાં ગંગા દેવીનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. ચિત્રનો વિષય પારંપરિક હોય કે એને રોજબરોજની ઘટનાનો આધાર હોય, એમની ચિત્ર-કલ્પન રચવાની ક્ષમતા અને એનું દૃશ્ય રૂપે નિર્વહણ કરવાની કુનેહ એકસરખી બળકટ હોય છે. એમણે રચેલી નોંધપાત્ર ચિત્રશ્રેણીઓ છે : રામાયણ ચિત્રશ્રેણી, જીવનચક્ર ચિત્રશ્રેણી, વાશિંગ્ટન સ્મારક ચિત્રશ્રેણી, અને કેન્સર વિશેની ચિત્રશ્રેણી. ૧૯૮૩માં પદ્મશ્રીના નાગરિક સન્માનથી ભારત સરકાર દ્વારા એમનું બહુમાન પણ થાય છે. ગરીબાઈ અને સંતાન ના હોવાને કારણે પતિ દ્વારા તરછોડાયેલાં ગંગા દેવીનો જીવ પરોવાય છે ચિત્રકર્મમાં. એમનાં ચિત્રો એમને સફળતા અપાવે છે. જોકે ૧૯૮૭માં કેન્સરનું નિદાન થતાં ૧૯૯૧માં તેઓ અકાળે અવસાન પામે છે.

આકારોની સુરેખતા અને સ્વત્વ જાળવતી મોકળી અવકાશયોજના, વિષય અનુસાર ચિત્રશૈલીમાં નવોન્મેશ અને વિશાળ પટમાં વિષયસામગ્રીનું પ્રવાહી આલેખન ગંગા દેવીનો કળાવિશેષ છે. આવરણ પર મૂકવામાં આવેલ ઈમેજ રામાયણ પર આધારિત ચિત્રશ્રેણીમાંથી છે. અહીં સીતાહરણનો પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. વિવિધ આયુધોથી સજ્જ રાવણ છે, જટાયુ છે અને રથમાં સીતાજી છે. વિવિધ આકારોથી સુશોભિત ચિત્રાવકાશ ગતિમાન ભાસે છે અને પ્રસંગમાં નાટ્યાત્મકતાનો ઉમેરો કરે છે.

સંદર્ભ : Jain, Jyotindra, Other Masters : Five Contemporary Folk and Tribal Artists of India (New Delhi, 1998).

□

પત્રસેતુ

મારા મૃત્યુ સાથે તારું મૃત્યુ

૧૮મી મે - આપણી વહાલી વ્યક્તિ નિરંજન ભગતનો જન્મદિન - ૨૦૧૭ના ૯૧મા જન્મદિવસે લખાયેલી સોનેટ ઢાંચાની ૧૪ પંક્તિઓ, જે ‘પરબ’ જુલાઈ ૨૦૧૭ના અંકમાં મુદ્રિત થઈ છે તે વાંચીને એક નવી સમજ ‘આપણી સાથે જ આપણા મૃત્યુનો પણ જન્મ થયો છે અને આપણા મૃત્યુ સાથે એનું પણ મૃત્યુ છે !’ કવિનું શરીર વૃદ્ધ થાય છે, પણ કવિ વૃદ્ધ થતો નથી તેની આ પ્રતીતિ છે.

નિરંજનભાઈ દસ વર્ષના હતા ત્યારે પિતા ઘર છોડીને ચાલ્યા ગયેલા, ઘરનો મોટો દીકરો એટલે જવાબદારી નિં ઉપર, ત્યારે મહિલાઓ ઘરબહાર ઓછી નીકળતી. એક વાર ‘સ્વાયત્તા’ માટે નીકળેલા સરઘસમાં જોડાયા, લાઠીચાર્જમાં હાડકાં ભાંગેલાં. ‘જેલમાં જઈશ તો ઘરકામ કોણ કરશે ?’ - પરિણામે ચળવળ છોડી. ગમતી કન્યાએ ગીત ગાયું કે ગીત ગાતી કન્યા ઉપર કવિનું દિલ આવ્યું તે ચર્ચા ભોળાભાઈ ભેગી ગઈ, પણ આ ગીતથી કે કન્યાથી પ્રેરાઈને કવિ કવિ બન્યા તે મૃત્યુને ‘અતિ નિકટ’ જોતા જોતા પણ કવિ જ છે !

હમણાં હાથમાં આવેલા છેલ્લા, દોઢ-બે દાયકાના એક ઉત્તમ સંપાદન ‘અવલોકન-વિશ્વ’ (સં. રમણ સોની)માં પ્રવીણસિંહ ચાવડાએ ‘મૃત્યુશાસ્ત્રવિનોદ’થી એક અંગ્રેજી પુસ્તકનો પરિચય કરાવ્યો છે. આધુનિક મૃત્યુ, જુનવાણી મૃત્યુ, પછાત મૃત્યુ, વધારે મૃત્યુ, વજનદાર મૃત્યુ - પ્રવીણસિંહજીની રજૂઆતમાં ભારે મજા આવી ! આવાં તે મૃત્યુ હોઈ શકે ? પ્ર. જણાવે છે કે ચીનમાં ‘લીંબુ’ મૃત્યુનું પ્રતીક છે, અમને એમ લાગે છે કે નિંમાં ‘કરોડિયો’ મૃત્યુનું પ્રતીક છે !

ગુજરાતીમાં લખાયેલાં મૃત્યુવિષયક કાવ્યોમાં આ રચના ‘કવિની ખુમારીભરી મૃત્યુની સમજ’ તરીકે ચર્ચાતું રહે તો નવાઈ નહિ !

પોરબંદર

- નરોત્તમ પલાણ

□

સાભાર સ્વીકાર

(૧૩૯) દરિયો : સ્વાતિ મહેતા : ‘ઠહેલી’ ૨૦૧૪ ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૨ + ૧૨૪, રૂ. ૧૩૦/- (૧૪૦) વૃદ્ધશતક : કમલ વોરા, ૨૦૧૫ ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૫૦/- (૧૪૧) મહોતરમા : નરેશ ડોડિયા, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૪ + ૮૪ (૧૪૨) સન્નાટો : પ્રતાપસિંહ ડાભી ૨૦૧૫, બુકશેલ્ફ અમદાવાદ ૪ + ૮૪, રૂ. ૮૫/- (૧૪૩) પડઘા : પ્રતાપસિંહ ડાભી ૨૦૧૫, બુકશેલ્ફ, અમદાવાદ ૨૦ + ૧૨૪, રૂ. ૧૩૫/-

પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2017

આ અંકના લેખકો

- અરુણા જાડેજા : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ, ઈશ્વરભુવન રોડ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૮૩૩૦
- કિસન સોસા : ૧૨/૨૧૯૫, પ્રણામ મંદિર પાસે, સૈયદપરા, સુરત-૩૮૫૦૦૩
- ડો. જયકર છો. જોશી : પ્લોટ નં. ૨૧૮૨-બી-૪, 'શ્રી શ્રી' શ્રેણિક પાર્ક, સોલ્ટ કોલોની પાછળ,
હિલડ્રાઈવ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨.
- નરોત્તમ પલાણ : 'દર્શન', ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નિરંજન ભગત : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન
પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૦
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા : ૨૧૨, વૃંદાવન (વિભાગ-૨), ડી-માર્ટની સામે, સેટેલાઈટ, રિંગ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- બારીન મહેતા : ૧૪, કૃપાનમન એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ-૫૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુન આશ્રમની પાસે,
શ્રીનસિટી રોડ, નિર્ણયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧.
- મણિલાલ હ. પટેલ : 'સહજ' બંગલો, શાસ્ત્રી માર્ગ, શાંતાબા બગીચા પાસે,
વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦, જિ. આણંદ.
- યજ્ઞેશ દવે : ૮૪૧, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ, ટી. એમ. રાવ કોલેજ સામે, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.
પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- રમણીક સોમેશ્વર : 'રમ્ય', સી-૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ્સ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે,
સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩.
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨.
- સુરેશ શુક્લ : ૬/બી, ચંદ્રજ્યોત સોસાયટી, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- સંજય મકવાણા : મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, રાંધેજા
- હરીશ મીનાશ્રુ : 'સુમિરન', ૯-એ, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ,
બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫.
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : 'પ્રસાદ', ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે, મણિનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- હર્ષવદન ત્રિવેદી : સી/૪૦૧, સમર્પણ ટાવર, ઘરડાઘર પાસે, અંકુર, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

Gurjar

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોની ઉત્તમ નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂકી નદી ભીનો પટ (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૬૫.૦૦
માય મોસ્ટ ડિયર લુલુ (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૨૦૦.૦૦
વંશ વિચ્છેદ (ભાગ : ૧થી ૪) (નવલકથા)	મહેશ યાજ્ઞિક	૧૪૦૦.૦૦
સમાલબેલી (સાગરકથા)	નવનીત સેવક	૨૨૫.૦૦
પ્રીત ન જાને રીત (ઉત્તરાર્ધ અને પૂર્વાર્ધ) (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૩૦૦.૦૦
ગણદેવતા (નવલકથા)	અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૮૫.૦૦
રંજના (હાસ્ય નવલકથા)	નવનીત સેવક	૧૫૫.૦૦
પૂનમની રાત (રહસ્યકથા)	નવનીત સેવક	૨૪૫.૦૦
પ્રેમરંગ (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૧૭૫.૦૦
ઊંધે માથે (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૪૫.૦૦
તરસ્યાં મૃગજળ (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૮૦.૦૦
મનોરથ (નવલકથા)	રઘુવીર ચૌધરી	૧૦૦.૦૦
ગજવેલ (ઐતિહાસિક)	નવનીત સેવક	૨૩૫.૦૦
રમત આટાપાટાની (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૪૫.૦૦
જીવનસંધ્યા (નવલકથા)	ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ	૧૧૦.૦૦
હેન્ગ ઓવર (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૮૦.૦૦
ફરી ઘર તરફ (લઘુનવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૪૦.૦૦
માનસરોવર (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૧૧૫.૦૦
જળમાં તરસી માછલી (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૧૬૦.૦૦
પ્રેમપ્યાસ (સામાજિક)	નવનીત સેવક	૧૩૫.૦૦
વધાવો, સંત બસંત આવ્યો (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૬૫.૦૦
કૂખ (નવલકથા)	રાઘવજી માધડ	૭૦.૦૦
સખી બદલો શમણાં (નવલકથા)	કનુ આચાર્ય	૨૦૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
સંચારબંધીનું શહેર (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૩૫.૦૦
આંગળી અડકે ત્યાં અવકાશ (લઘુનવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૬૦.૦૦
તૃષ્ણા (પ્રેતકથા)	નવનીત સેવક	૧૬૫.૦૦
ભાગેડુ (નવલકથા)	મનીષ મેક્વાન	૫૦.૦૦
નેડો લાગ્યો (નવલકથા)	જય ગજજર	૧૪૫.૦૦
ચાલો આકાશ વહેંચીએ (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૧૩૦.૦૦
મૃત્યુનું કવચ (નવલકથા)	નવીન વિભાકર	૧૧૦.૦૦
વિકાંત (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	શિશિર રામાવત	૩૩૫.૦૦
કૂહું...કૂહું...બોલે કોયલિયા (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૪૦.૦૦
તૂટેલો એક દિવસ (નવલકથા)	નસીર ઇસમાઇલી	૮૫.૦૦
નિદ્રાચર (નવલકથા)	ચિનુ મોદી	૪૫.૦૦
કુમ કુમ પગલે (નવલકથા)	ચંદ્રકાન્ત રાવ	૨૦૫.૦૦
વિષ-અમૃત (ભાગ : ૧-૨) (મેડિકલ થ્રીલર નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૩૧૫.૦૦
ગનપટ હુરટીના ગોટારા (હાસ્ય નવલકથા)	નિર્મિશ ઠાકર	૧૩૫.૦૦
કર્મભૂમિ (ભાગ : ૧-૨) (નવલકથા)	પ્રમોદ ત્રિવેદી	૩૧૦.૦૦
ખુલ્લી આંખોમાં આકાશ (નવલકથા)	પૂજાભાઈ પરમાર	૧૫૦.૦૦
હવેલીની હકદાર (નવલકથા)	લાલશંકર ત્રિવેદી	૫૦.૦૦
આનંદપુરમ્ આવો છો ને? (નવલકથા)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
યુગાવતાર (ભાગ : ૧ થી ૧૦) (ધાર્મિક)	નવનીત સેવક	૧૨૭૫.૦૦
આદિત્યનો આથમતો ચહેરો (નવલકથા)	રશ્મિ શાહ	૨૧૦.૦૦
મારો ડ્રાઇવર (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૧૭૫.૦૦
છ બાય ત્રણ (નવલકથા)	ઈન્દુ પુવાર	૧૦૦.૦૦
અંતરનાદ (નવલકથા)	તરુલતા દવે	૧૫૦.૦૦
વાહ અમેરિકા (નવલકથા)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૧૪૫.૦૦
કોશેટોનું ઘર (નવલકથા)	સુમંત રાવલ	૧૧૦.૦૦
આંધીનો ઉજાસ (નવલકથા)	જય ગજજર	૧૮૦.૦૦
મંજિલ હજુ દૂર છે (નવલકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૧૦૫.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

પ્રવાસ		
તીર્થભૂમિ ગુજરાત	રઘુવીર ચૌધરી	120
અંત:પુરમ્	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	200
અબુ તાલેબ ખાનનો પશ્ચિમી પ્રવાસ	યુનુસ ચીતળવાલા	100
ગિરનાર	સંજય ચૌધરી	200
અપરાજિતા	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	180
અમેરિકા વિશે	રઘુવીર ચૌધરી	120
અમેરિકા પ્રવેશ	દૃષ્ટિ પટેલ, સુરતા મહેતા	100
ચીન ભણી	રઘુવીર ચૌધરી	70
નિબંધસંગ્રહો		
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	80
છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	150
મેનેજમેન્ટ, મનુષ્યત્વ અને સર્જકતા	પ્રદીપ ખાંડવાલા	90
પુનર્વિચાર	રઘુવીર ચૌધરી	100
પ્રેમ અને કામ	રઘુવીર ચૌધરી	80
સ્મૃતિ અંજલિ	નગીન ગાંધી	70
આદિવાસી જાણે છે	ગણેશ દેવી	50
વાડમાં વસંત	રઘુવીર ચૌધરી	100
મુદ્દાની વાત	રઘુવીર ચૌધરી	112
ભૃગુલાંછન	રઘુવીર ચૌધરી	120

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો (અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
૨૩.	દક્ષિણા-૨ (અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :				
૧.	ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯			
૨.	ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧			

યહૂદીના એક ધર્મગ્રંથ ‘તાલમૂડ’માં એક કથન છે : ‘જો તમારી સંતતિ તમને યાદ કરે એવું ઝંખતા હો તો એક સરસ કુટિર બનાવજો, જો તમારા પૌત્રો તમને યાદ કરે એવું ચાલતા હો તો એક સરસ મજાનું પથ્થરનું મકાન બનાવજો, જો તમારા પ્રપૌત્રો તમને સંભારે તેવું ઈચ્છતા હો તો કિલ્લાથી સુરક્ષિત સરસ નગર બંધાવજો. પણ જો તમારી અનેક પેઢી તમને સતત યાદ કરે તેવી આકાંક્ષા રાખતા હો તો એક સરસ મજાનું પુસ્તક લખજો.’

- ગોરધનદાસ સોરઠિયા

પુસ્તકો આનંદ આપે છે, જ્ઞાન અને સમજણ આપે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને નવા વિચારોની દિશા ઉઘાડી આપે છે. એ બધું સાચું છે, પણ અમુક પ્રકારનાં પુસ્તકો જો નર્યા વ્યક્તિસ્તુતિકેન્દ્રીનાં હોય તો એ ઈતિહાસને સંગોપી આપીને ટાઈમ-કેપ્સ્યૂલનું કામ આશ્ચર્યકારક રીતે આપે છે. વ્યક્તિગત વાતોના આલેખન મિષે એ પ્રાચીનોત્તર ઈતિહાસ પરની રજોટ અને/અથવા તાજેતરના ઈતિહાસના આયના પરનું ધુમ્મસ દૂર કરે છે.

- રજનીકુમાર પંડ્યા

પશુખાલ પર શબ્દ સાહિત્ય સાચવણી એ ગ્રીક - મધ્ય એશિયાઈ પદ્ધતિ રહી. પહેલવીમા ‘પોસ્તોક’ તરીકે પરિચિત પશુખાલમાંથી ‘પુસ્તક’ શબ્દ ઊતરી આવ્યો.

- મનોજ ઓઝા

ઉત્તમ ગ્રંથોનું લક્ષણ માત્ર એ જ નથી કે, તે આપણને ફરી ફરીને વાંચવા ગમે. એ ઉપરાંત એક લક્ષણ હોય તો જ તેમને ઉત્તમ કહી શકાય. અને તે લક્ષણ તેમની અર્થનતા. પારાયણે પારાયણે જે ગ્રંથ તત્ત્વબોધ અને અર્થનું ઊંડાણ વધાર્યા જ કરે, એવા અર્થઘન ગ્રંથને જ ઉત્તમ કહી શકાય.

- ગોપાલદાસ જી. પટેલ

૧૯૪૭ પૂર્વે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકાશનકેન્દ્રો હતાં : મુંબઈ, અમદાવાદ અને કરાંચી. આમાંથી મુંબઈ અને અમદાવાદ સાથેનો આપણો સંપર્ક વધુ ગાઢ બને તે સમજી શકાય છે, પણ ૧૯૪૭ પછી કરાંચી સંપર્ક તૂટ્યો તે કોઈ પણ દષ્ટિએ બરાબર થયું નથી. ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ જોઈએ તો ગુજરાતી કવિતાનું પહેલું સામયિક ‘ઊર્મિ’ (૧૯૨૫) કરાંચીથી છે ! આજે પણ કરાંચીથી ગુજરાતી પ્રકાશનો થાય છે, પણ આપણને મળતાં નથી. જેને મળે છે તે તેના વિશે સામયિકોને લખી મોકલતા નથી.

- નરોત્તમ પલાણ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે: ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું. એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં ‘આ કે તે’ વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ.બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ